

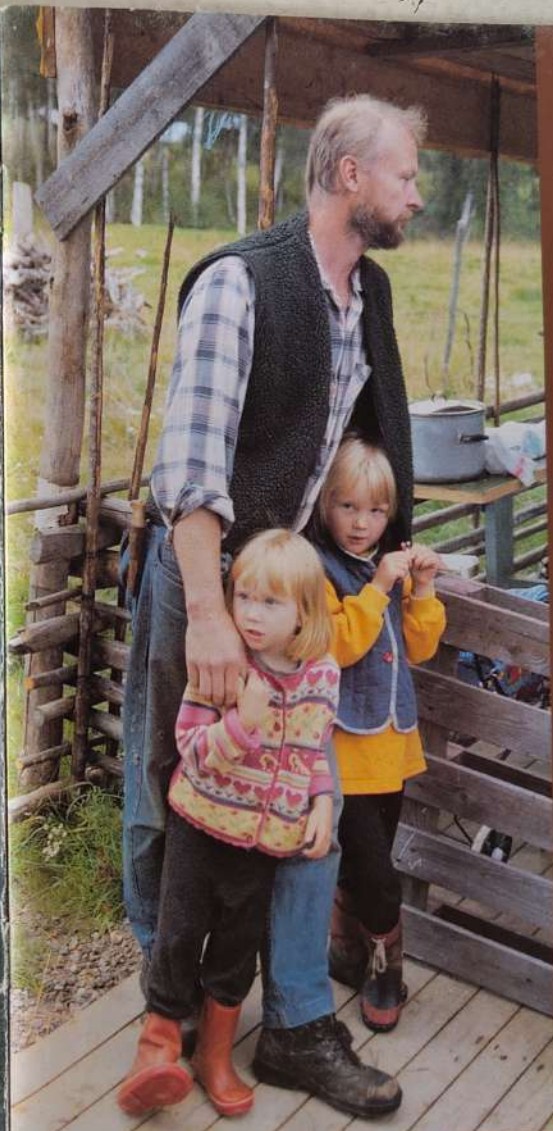

NORDISK BYGD

Nordiska Kulturlandskapsförbundet Nr 13

Norra Hälsingland

*Etnobiologi och
lokalbefolkningars kunskapsskatt*
Studia ethnobiologica nr 14

**Nordisk Bygd – Norra Hälsingland
Lokalbefolkningars kunskapsskaff**

Denna bok bör citeras:
Ekeland, K. (red) 2002. Norra Hälsingland –
Etnobiologi och lokalbefolkningars kunskapsskatt.
Nordiska kulturlandskapsförbundet. Hudiksvall.

Etnobiologi behandlar de kulturella domäner där människan och organismer samvarierar, det vill säga hennes bruk och upplevelse av den levande naturen. Volymen i serien *Studia ethnobiologica* ges ut med oregelbundna mellanrum av Centrum för biologisk mångfald, CBM, Box 7007, S-750 07 UPPSALA.

Nordisk Bygd nr 13 – Etnobiologi och lokalbefolkningars kunskapsskatt
Nordiska kulturlandskapsförbundet, Hudiksvall 2002

Redaktör Kelvin Ekeland

Volymen ingår även som nr 14 i serien *Studia ethnobiologica*,
vilken ges ut av
Centrum för biologisk mångfald, Uppsala.

1000 ex. ab romi tryck, Ljusdal 2002

ISSN 0908-911X, ISSN 1403-53-59, ISBN 91-89232-13-5

Innehåll

Det ofattbara Hälsingland <i>Kelvin Ekeland, Naturvårdsverket</i>	5
Svågadalen – att uppleva och leva i ... <i>Lotta Nilsson Hedström, Svågadalsnämnden</i>	13
Ekologi och etnobiologi <i>Urban Emanuelsson, Centrum för biologisk mångfald</i>	21
Fäbodbruket i Hälsingland <i>Inga Malm, Gävleborgs Fäbodförening</i>	31
Det norske seterlandskap <i>Karoline Daugstad, Senter for bygdeforskning</i>	35
Skogsfinsk invandring till Los-området <i>Maud Wedin, FINNSAM – Finnbygder i samverkan</i>	51

Mellan artiklarna, som är byggda på seminariernas föreläsningar, finns små berättelser och notiser. De anknyter i viss mån till årets tema och de exkursioner som gjordes. Skildringen om forbondelivet har vi fått av Björk & Co i Färila, som gör den riksbekanta forbondekorven.

Jan Lundell arbetar på Hälsinglands museum som expert på folkkulturen i landskapet.

Peter Westmans brev, om Sveriges genomförande av artikel 10 i Konventionen om biologisk mångfald, är departementsrådets svar (2001-07-17) från regeringskansliet på ett brev som årsmötet 1998 sände till Sveriges regering.

Det visar på den betydelse samhället numera ger etnobiologin.

Norra Hälsingland 1998

Nordiska kulturlandskapsförbundet samlar alla i Norden som arbetar i eller av något annat skäl är intresserade av kulturlandskapet – människans landskap. I samband med årsmötena ordnas seminarier och exkursioner kring ett visst tema. År 1998 samlades förbundet i norra Hälsingland kring temat

Etnobiologi och lokalbefolkningars kunskapsskatt.

Exemplifieringen skedde i marginalbygder med fåbodbruk, gammal finnbebyggelse och brukstraditioner. I stort var programmet följande:

Samling i Delsbo torsdagen den 13 augusti före välkomstlunch på Avholmsberget och resa till Svågadalen för inkvartering och middag på Svågårdarna. På kvällen presenterades Svågadalen och etnobiologin.

Fredagen ägnades åt fåbodlandskapet med besök hos Ulla och Bernt på Venåsullen, Margareta och Stefan på Näsfall samt Tina och Robert på Svedbovallen. Dessutom besöktes Ljusdals hembygdsgård och Stene Gård med apoteksträdgården i Järvsö. Dagen avslutades med festmiddag på Järvsöbaden. I samband med middagen fick Olle Berglund förbundets hedersgåva medan förtjänta fåbodbrukare hedrades med diplom.

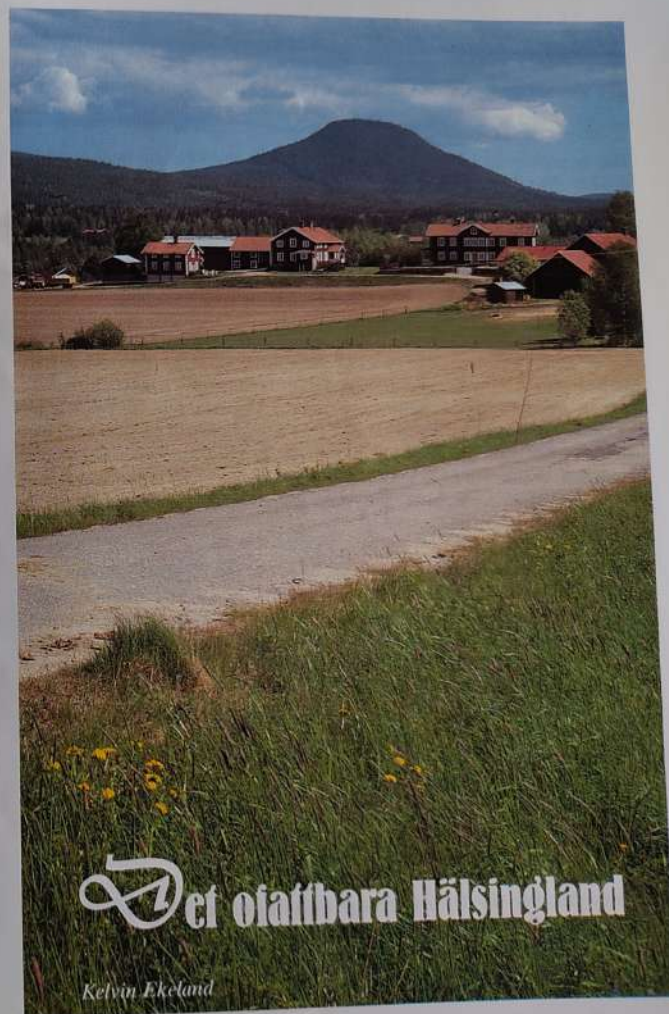
Lördagen var vikt åt finnvandringen med utvecklingar mot antagonismen mellan danskar och svenskar manifesterad i Kårböle skans och bergsbruket med exemplet Koboltgruvan i Loos. Avslutningen av dagen skedde på Kristofers – en praktfull hälsingegård i Järvsö.

Arrangemangets sista dag var söndagen den 16 augusti som ägnades åt bruksminnen i Hedvigsfors, Strömbacka och Moviken.

Nordiska kulturlandskapsförbundets möte med seminarier om och exkursioner i norra Hälsingland för att ta del av lokalbefolkningens kunskapsskatt uppskattades i bygden. Hudiksvalls och Ljusdals kommuner bjöd på två måltider som väl speglade såväl mattraditioner som musikkultur. Slakteriaktiebolaget Björk & Co i Färila och Delsbo Charkuteri bidrog till kosthållet med köttprodukter gjorda med moderna metoder men med kunskap från förr. Mejeriet i Bollnäs bjöd på för bygden typiska mjölkprodukter i dagens tappning, hårdosten Hälsinge special och Bollnäsfil.

Direktoratet för Naturförvaltning, Lantbrukarnas länsförbund-LRF, Hudiksvalls Bruksminnen, Skogsvårdsstyrelsen och Länsstyrelsen gav mötet ett värdefullt stöd liksom också ett av bygdens mer innovativa företag, Ericsson Cables AB (Eriksson Network Technologies AB).

Nordiska kulturlandskapsförbundet tackar alla som stött arrangemanget.

Det ofärdbara Hälsingland

Kelvin Ekeland

Det ofattbara Hälsingland

Det är mycket som är svårt att få ett begrepp om. Ta detta med rymd och avstånd. Man blir stämd till eftertanke då man hör att Delsbo, bygden i hjärtat av Hälsingland, ingår i en liten – ja faktiskt en *liten* modell av solsystemet.

Professor Gösta Gahm vid Stockholms observatorium kläckte idén härom året. Han föreslog att man skulle låta Globen, den magnifika arenan för storslagna arrangemang, som blivit ett nytt landmärke i den svenska huvudstaden, utgöra solen i en modell av vårt planetsystem. Globen mäter 80 meter i diameter. Då hamnar Merkurius i Gamla stan. Venus får sin plats vid Observatoriekullen och Jorden vid Naturhistoriska Riksmuseet. Vål valda platser! Diametern på de båda senare planeterna blir dryga 60 cm. Mars hamnar hemma hos Olle Berglund i Danderyd. Jupiter med 7 meter i diameter placerar sig vid Arlanda. Saturnus hamnar i Uppsala, Uranus i Gävle och Neptunus i Söderhamn. Den som rest från Stockholm till Delsbo har också hamnat i planetsystemets periferi. Där återfinns Pluto, den yttersta planeten i modellen. Diametern är 12 cm och 2 meter och 2 cm bort hittar man Karon, månen, som mäter 6 cm. Modellen finns i sinnevärlden och håller på att etablera sig som turistattraktion.

Vi håller oss kvar i de högre rymderna en stund till. En meteoritsvärm som uppstått i de yttre delarna av vårt solsystem fick för ca 90 miljoner år sedan banor som korsade jordens bana runt solen. En av de större meteoriterna, ca 1 km i diameter, kolliderade med jorden där Dellensjöarna ligger idag. Dellborna brukar kalla sjöarna för "*världens vackraste meteoritnedslag*". Det ligger något i påståendet!

Vid nedslaget uppstod en enorm explosion. Meteoriten förångades och berggrunden smälte. Urberget slungades ut och en stor krater bildades. En del urberg föll tillbaka i kratern och blandades med smältan. Blandningen kallas "Dellenit". På en av sjöns öar går den i dagen. Här finns även den mycket sällsynta bergarten "Suevit".

Vid Yucatan, 25 miljoner år senare, slog den meteorit ner som antas ha förorsakat dinosauriernas undergång.

Dellenbygden hör till den naturgeografiska region nr 27, enligt Nordiska ministerrådets kartering. Den bildar skogslandet i Norrland, under högsta kustlinjen. Landskapet är flackt och med sydliga florainslag som t ex ask. Den

högsta kustlinjen är dock nära. Den markeras av klapperstensfält på de flesta höjder. Detta kuperade område har nr 28 b. Där förekommer vissa ädla lövträd: lind, lönn och alm samt hassel. När vi närmar oss trakterna kring Los och gränsmarkerna mot Härjedalen är vi inne i den vågiga bergkulteräng som har nr 30 a. Då är markerna kargare och myrinslaget markant högre.

Man kan säga att landskapet blev befolkat så snart det var möjligt. Det var för ca 8 000 år sedan. Traditionellt uppfattar man de första invånarna som ett fångstfolk som ägnade sig åt fiske och jakt. De många åsarna och vattendragen bildade ett kommunikationsnät och i knutpunkterna återfinns boplatser.

De äldsta jordbruksområdena finns vid kusten. Tidiga jordbruksbygder var Hälsingtuna, Hög, Forsa, Dellenbygden och en del partier i älvdalarna, främst efter Ljusnan. Tidpunkten för etableringen kan vara mellan 3 000 och 4 000 år f Kr.

Norrlandsgränsen gick förr i Ödmården, d v s syd och väst om Ljusnan – Voxnan. Norrland var synonymt med Hälsingland och där gällde i princip Hälsingelagen.

Det tidiga Hälsingland bestod av tre folkland, fylken: Alir med kärnan i Söderala/Norråla, Sundhede med kungsgården i Hög och Nordanstig med kungasäte i Jättendal. Mycket kring folklanden är saga, men saga med verklig grund. Om detta vittnar mäktiga kungshögar och gravfält, liksom även kungsgårdarna.

Till myterna räknar många också Ture Hälsing. Han var ättling till de bönder som flydde till Jämtland för att komma undan den avskydde norske kungen Östen Illråde. Det var Anund Jarls sons sons son. Ture Hälsing råkade dräpa en man och drog i sin tur österut. Han slog sig ner vid en sjö som nu bär namnet Hälsen. Han ska ha grundlagt Hälsingland och i hans hemgård möts idag Bollnäs, Ljusdals, Hudiksvalls och Söderhamns kommungränser.

Mer troligt är att Hälsingland fått namn av de "halsar", långa havsvikar, senare ådalar, som kännetecknar landskapet.

Men Ture Hälsing är intressant ändå. Det sägs nämligen att han förde med sig röding från Storsjön i Jämtland och som han släppte i Hälsen. Ett DNA-test av de båda rödingbestånden skulle vara intressant. Uppgiften är intressant också för att den berättar om att medveten antropogen spridning av arter alltid har förekommit. Och det är ju i alla händelser troligare att Hälsen fått sitt rödingbestånd på detta sätt än genom den underjordiska förbindelse som somliga påstår skulle finnas mellan Storsjön och Hälsen.

Man kanske också ska nämna att det kan skönjas en viss norsk påverkan i arkeologiskt material som kommit i dagen i Hälsingland.

Hälsinglands jordbruk var grundat på kreaturshållning och mjölkprodukter. Skatten levererades länge i smör. Landskapet för en bock i sitt vapen och tidvis var också skinnhandeln mycket omfattande. Den gav möjligheter att köpa spannmål. Den gamla hälsingska lantgeten lever kvar i vad som idag (litet försmädligt) har döpts till "jämtget". Parentetiskt kan man fråga sig vilka prioriteringar myndigheterna gör i arbetet med bevarande av hotade djurarter. Det finns en handfull jämtgetter kvar som kan få 150 kr per djur och år för att brukaren ska hålla dem. Samtidigt satsas det mångdubbla på bevarande av en betydligt livskraftigare björnstam.

Handelsvägar var också vägar för de pilgrimer som sökte sig till Olof den Heliges grav i Nidaros; våra dagars Trondheim. Vid vägarna fanns enkla härbärgen, själstugor där munkar sörjde för både lekamlig och andlig spis. Minnet lever kvar både i berättelser om ödemarkskloster och "stuganamn"; Själstuga, Mällångstuga, Dalstuga...

All mark utnyttjades. Hälsingland är i odlingshistoriskt avseende känt för vad som kallas "bodland". Det rör sig om en parallellbosättning till kyrkbyn, bolbyn och förmodligen är företeelsen förkristen. Man flyttade till bodlanden under sommaren. Den dubbla brukningen gav dubbel avkastning, något som var viktigt då arealproduktionen kunde var hälften av vad den var i södra delen av landet. Det är ju också fråga om kortare vegetationsperiod och marker som ofta drabbas av tidiga frostperioder.

Dessutom fanns fåbodar. Regelbundet svedjades delar av de utmarker som utgjorde fåbodskogarna. Men där fanns också mycket gamla träd, även partier där aldrig ett träd huggits, men betesdjuren gick där. Myrar röjdes till slåttermarker och lövträd gynnades så att man kunde bärga "lövhö". Somt av skörden gavs till djuren som nattmat, somt lades under tak så att det kunde tas hem som vinterfoder.

Det mjölk/djurbaserade jordbruket accepterades inte helt av statsförvaltningen. Sædesodling borde vara åtminstone ett ben i jordbruket. Det var förmodligen mycket en följd av skattetänkandet. Prästerna engagerades som en informationskanal.

Savolaxarnas svedjebruk och användningen av den nya svedjerågen – tuvrågen gav idéer. – Flytta folk från östra delen av riket till västra! funderade hertig Karl, sedermera Karl IX. Då skulle man kunna få kontroll över "ödemarken". Det var ofred i Finland för 400 år sedan. Det s k "klubbekriget" gjorde finnarna extra benägna att flytta. Dessutom började det bli ont om jungfruliga svedjeskogar i Finland. En våg av finska nybyggare sköljde in

över Hälsingland och vidare in i landet och även över till Norge.

Med finnarna följde med all sannolikhet örter som ängsklocka och brunklöver.

Sämjan var förvånansvärt god mellan svenskarna och de invandrade finnarna. Då var nog läget mera spånt mellan normän/danskar och svenskar efter den gamla riksgränsen mot Jämtland–Härjedalen. Dock verkar det vara svårt att riktigt belägga de berättelser som florerar om brända gränsbyar.

Svedjebruket med de stora rågsvedjorna bröt en jordbrukstradition. Första generationens svedjor gav ofta en 100-faldig återbäring med snabb rikedom som följd. Många förvaltade den förvånansvärt väl. Svedjebrukets omfattning kan i viss mån spåras i äldre lantmåterimaterial.

Geometrisk jordbokskartor kan även visa en speciell hälsingsk företeelse: Svalar eller svaljord. Det är åkrar som togs upp i hårdvallsängen, slåttermarken på fast mark. Svaljorden är ett slags koppelbruk och föregångare till senare tiders odlingar med bestämda växtföljder där även hö till vinterfoder ingår. Ogödslat lin var alltid första årets gröda på svalen. Därefter kom vanligen korn och då gödslades svalen enda gången under omloppstiden: ca 8–10 år. Förutom viss mängd brödsäd odlades huvuddelen av hästarnas fodersäd och hö på svalen.

Linnet gav också välstånd. Egendomslösa i byarnas "utanvidsbebyggelse" svarade för förädlingen. De spann och vävde i ett slags förlagssystem.

Även om Hälsingland – mer än Gästrikland, som bildar södra länddelen – var ett utpräglat bondelandskap förekom också bergsbruk och smide. Kopparsmiderna i Delsbo var till exempel mycket kända för sin skicklighet. Det var emellertid svårt att få tag på koppar. Kronan ville koncentrera kopparhanteringen till Falun och hade hårda restriktioner på transport av oförädlad koppar därifrån.

Mycket talar för att delborna maskerade en smuggling av koppar genom att anlägga en fiktiv koppargruva i Blacksåsberget söder om byn. Man lade ut medvetna dimridåer och utnyttjade det övernaturliga. Det går många sägner om hur "gruvfrun" på Blacksås vakar över kopparådern och förvillar dem som söker efter den. I de gamla gruvhålen syns bara gråa stenen.

Däremot har man bevisligen funnit koppar i Los. Koppargruvan där är känd sedan slutet av 1600-talet. Brytningen var dock minimal. Senare upptäcktes vismut och från 1737 bedrevs brytning av kobolt. 1751 blir Loos koboltgruva en världssensation då där upptäckts ett nytt grundämne: NICKEL.

Hälsinglands välmåga speglas i sättet att bo. Det balanserade överdådet i boendet speglas i sin tur i naturen. Det finns en trygghet och harmoni i landskapet. Det ger en slags självklar medvetenhet.

Detta speglas också på andra sätt. Ser man exempelvis i en litterär databas och går in på ortnamn så toppas den svenska listan av Delsbo! Mycket är skrivet lokalt. Det är ovanligt att lokalbefolkningars kunskapskatt dokumenteras så. Också det gamla hälsingska bondesamhällets seder och bruk är förhållandevis väl dokumenterade i skrift. Vi har Knut Nilsson Lenæus 1764: Delsboa Illustrata eller Delsbo socken i Norra Hälsingland. Vi har Pehr Schissler 1749: Hälsinga Hushållning och samma författares sockenbeskrivningar 1753-90 (Järvsö, Tuna, Rogstad och Ilsbo). Landshövding Cronstedts frågelista 1790 gav beskrivningar av alla landskapets socknar.

Så har vi Olof Johan Broman (*1676, †1750) med Glysisvallur och hans övriga skrifter om Hälsingland. Det är en fantastisk etnobiologisk kunskapskälla som saknar motsvarighet i landskapslitteratur. Prosten, läkaren och skolmannen Broman i Hudiksvall var erkänd som forskare och även ledamot av Vetenskaps societeten i Uppsala.

I och med de stora markskiftena och storkapitalets inträde på marknaden skedde en stor förändring i landskapets struktur och ägandet. Tillverkning industrialiserades och koncentrerades. Iggesund/MoDo med järn, papper och trä är ett exempel.

Tar vi Hudiksvalls kommun som exempel kan vi i ungefärliga siffror se hur odlingslandskapet förändrats under 70 år.

	1927	1997
Åker	20 000 ha	13 000 ha
Naturligt bete	4 000 ha	25 ha
varav skog	1 000 ha	50 ha
Äng	2 500 ha	knappt 2 ha

Antalet betesdjur har ungefär halverats.

Känslan för traditioner är emellertid djup – men medvetenheten om den verkliga betydelsen kan vara diffus. Den djupaste orsaken är nog att utan minne fungerar ingen. Erfarenheten är villkoret för överlevnad. Utan tillgång till tidigare generationers kunskap fungerar ingen helt – varken människa eller samhälle.

Enligt FN-konventionen om biologisk mångfald har de fördragsslutande länderna bland annat kommit överens om att

skydda och uppmuntra sedvanligt nyttjande av biologiska resurser i enlighet med traditionella kulturella sedvänjor som är förenliga med kraven för bevarande och hållbart nyttjande, stödja lokalbefolkningar i att utveckla och genomföra gottgörande åtgärder i skadade områden där biologisk mångfald har minskats och uppmuntra samarbete mellan egna statliga myndigheter och den egna privata sektorn om att utveckla metoder för hållbart nyttjande av biologisk mångfald.

Tyvärr är det svårt att se praktiska exempel på hur de nordiska länderna uppfyller den del av konventionen som refererats. Tyvärr är det lättare att ge exempel på hur traditionell och sedvanlig användning av biologiska resurser hindras. Det finns åtskilliga prov på hur biologisk mångfald har skadats på grund av förändrad markanvändning och nya regleringar. Det konstruktiva utvecklings- och samarbetet mellan privat sektor och myndigheter saknas.

Med Hälsingland som exempel kan vi se hur produktionen av mejerivaror, som var grunden för jordbruket, har kringskurits. Detta är allvarligt. Produktionsformerna i kombination med den yttre miljön har bildat lokala former eller raser av de djurslag som använts i produktionen. Produktionsformerna, till exempel det kulturhistoriskt värdefulla fåbodbruket, har präglat den yttre miljön och gett den dess biologiska innehåll. Naturbetesmarkerna har fått en speciell artstock med kombinationer av djur och växter, som inte kan fortleva av egen kraft.

Infrastrukturen i landskapet har kraftigt förändrats och den sociala servicen är utarmad. Livsmedelsindustri och försäljningsorganisationer anser sig inte ha ekonomisk och formell möjlighet att ta emot och förmedla de produkter som fortfarande framställs på traditionellt sätt. Däremot utnyttjas bygdens traditioner och kulturella särprägel i de stora företagens marknadsföring.

Skojântan och mathållningen

Skojânta är bygdens benämning på en flicka i fåbodarna. Skogen, skojen, var synonym med fåbodarna. Det talar om vad skogen var till för. Den var en del av jordbruket och en garanti för att fodret räckte till djuren.

Den mjölk man fick i fåbodarna skulle på olika sätt förädlas så att den kunde tas i förråd och användas på vintern när korna sinade och inte längre gav färsk mjölk. Messmör och mesost är liksom långmjölk och hård surmjölkstost unika kulinariska produkter från sätrar och fåbodar.

Långmjölk kallas också täte eller tjockmjölk. Linné berättar att man gav honom tätmjölk som gjorts med hjälp av tätgräs (*Pinguicula vulgaris*).

Äggviteämnen som koagulerar när mjölk surnar kan utnyttjas vid osttillverkning. Den hälsingska gammelosten var sådan hårdost. Olaus Magnus beskylldes i sin Historia om de nordiska folken befolkningen i Hälsingland och Norge för att ha ruten ost. Han skriver: "Men fastän de kan se, hur det myllrar fullt af mask i den, fägna de sig åt den och finna den god. Det barkliknande skalet, som blir kvar, sedan de ätit upp hela inkråmet, och som är hårt som garfvadt läder, använde de till sköldar i krig." En som nog skulle ha modifierat Magnus uppfattning något är insektskännaren C B Gaunitz.

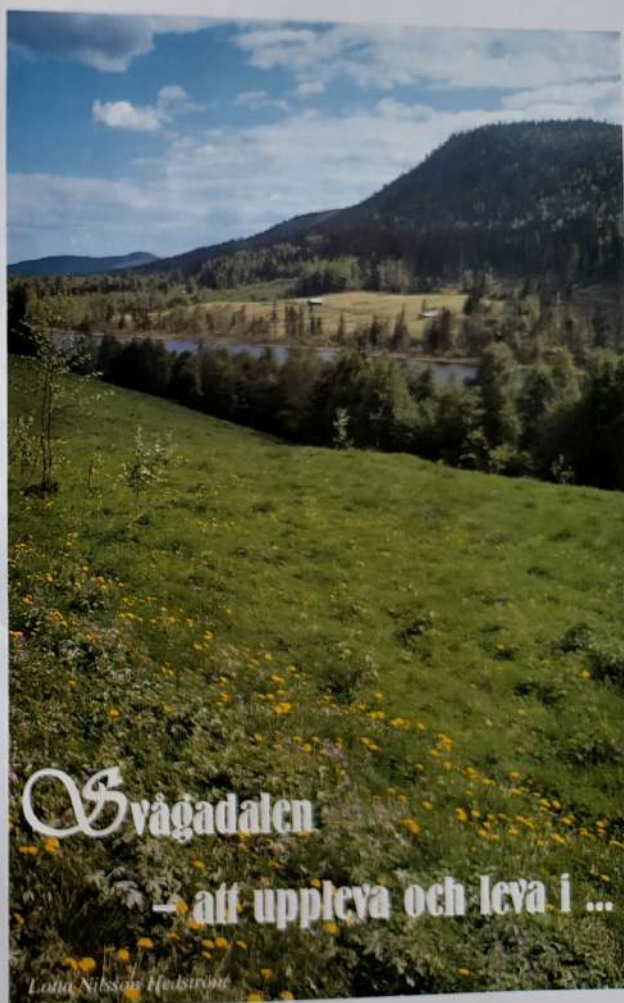

Han berättar fascinerat om ostoret som pyllrar i osten "så att den blir grön och lækker" och om ostflugans bleka och feta larver som "gör osten mjuk som smör, starksmakande och så lækker, att man inte ens skäms, när man får veta vad man äter".

Mesprodukter görs genom att mjölksockret i vasslan som blir över vid osttillverkningen koncentreras genom kokning. Mesost har lägre vattenhalt än messmör. Ett villkor vid tillverkningen är gott om ved. I södra Sverige där det var ont om ved var mesvaror så gott som okända. Vi förstår att Bollnäs mejeri och Milko känt sig tvungna att ändra en liten aning på de gamla metoderna. Men det är roligt att man samtidigt har känsla för traditioners betydelse, inte minst vid marknadsföring.

Delsbo Charkuteri

har valt att sätta skojântan eller "delsbostintan" som sitt varumärke.

Svågadalen – att uppleva och leva i . . .

När jag lovade att berätta för er om mitt förhållande till Svågadalen hade jag fått just denna rubrik som förslag. Den fick mig att haka till – upplever man inte sin hembygd när man lever i den. Menar man att det finns en motsättning?

Näval; jag kommer att ge en högst personlig bild av vad jag upplevt i Svågadalen sedan 1982, och det är tre perspektiv jag kommer att belysa.

Först var jag sommargäst i två år; då *upplevde* jag dalen, om än begränsat. Sedan flyttade jag hit och försökte göra den till min – *leva* i den. Till slut ska jag ge er ett tredje perspektiv, men det spar jag på. Vem jag är och vad jag sysslar med kommer att framgå av det följande.

Svågadalen, en 16-årig kärlekshistoria

Min mammas släkt och hon själv kommer från Bollnäs finnskog, tio mil söder om Svågadalen. Där tillbringade jag stora delar av min uppväxt, somrar och jular främst. Skog, skog, skog, glest mellan husen, dialekten, gädda, hjortron, hallon, älgkött och svamp på varje middagsbord. Och tunnbröd. Och ostkanan... Hälsingehambon som kom när jag var i 11-årsåldern.

Vidare: Bergen. Vad mycket bergen betydde för mig som barn! Vad mycket jag insöp och begrundade vid varje vy och utsiktspunkt!

Jag tvekade aldrig att följa med familjen hit upp, eller gnällde över att behöva lämna stan och kompisar för att få gå barfota på myrarna. I efterhand inser jag hur djupt dessa enkla upplevelser och intryck präglade mig.

I Stockholm, där vi bodde i en villaförort, fanns inga berg. Ingen gädda på middagsbordet. Inga stjärnnätter, ingen storskogens Tystnad. Lite nedtrampad park, och sirener som tjöt på E4:ans infart 800 meter från vår lilla tomt, timslång cykelväg till en badsjö gödd av avlopp...

–Vad var det i jämförelse???

Jag minns att jag låg på rygg i solen på det då blott måttligt exploaterade storfältet vid Brännkyrka och jag gav mig själv ett heligt löfte: att flytta från Stockholm när jag blev stor. Och: när mitt första barn kom var tiden mogen – min son skulle inte få växa upp och kalla Västberga industriområde för sin "hembygd". Nej minsann.

Så, sagt och gjort; leta annonser och leta torp. Resa till Vallsta och kolla. Nähä. Resa till Loos och kolla, nähä. Noppikoski, Lingbo, Näsviken, Roslagen däremellan – nej nej nej.

Men Linnea i Ängebo pekade med tummen över sin axel från sitt eget något rangliga objekt, mot grannhuset och sa i förbigående att det också var till salu.

Och då, – O! bebådelse. Beslutet var fattat på två kristallklara minuter. Rart som i ett heminredningsmagasin, ett gammalt äppelträd som vaktade gården, jordkällare, bra grund och – 180° runt – där fanns Utsikten. Då visste jag att jag kommit rätt: den perfekta blandningen av en skogshorisont, dramatiska linjer i höjdd och framom det; odlad mark, ångar, kor. Djup suck och "Tack" – letandet var slut.

Två vackra somrar under himlarna här i Ängebo gjorde mig alltmer viss – visst var det här och såhär jag ville leva!! Jag såg tusen små och stora möjligheter till projekt och påhitt och öppningar: grill, växtfärgning, komposter, getter, höns.

Utflykterna runt i dalen var rätt begränsade den första sommaren, det var fullt tillräckligt att bara sitta på trappan med morgonfika, eftermiddagskaffe eller kvällsvidan och titta, insupa och njuta. Små utflykter för att bekanta sig med de närmsta grannarna, hämta färsk mjölk hos bonden och bada i Svågan. Jo, hyrde kanot gjorde jag, och tog mig upp på Avholmsberget, på Dalaberget, på Brättingberg, på Hornberget och på Gravmyrberget. Naturligtvis.

Jag *upplevde* Svågadalen. Mycket och djupt.

Och sonen växte och frodades. Efter andra sommaren upplyste jag sambon om att jag för min del tänkte flytta hit för gott nästkommande sommar.

Året gick och mitt beslut stod fast, men tyvärr fick jag flytta på egen hand, och fann mig inom en månad från maj till juni 1984, vara ensamstående småbarnsmamma, utan jobb i ett omodernt torp med en kallvattenkran som enda facilitet, långt ute på rena rama vischan. Mina vänner och släktingar och barnafadern tyckte jag var förryckt! Det tyckte inte jag.

Visst var det tufft på ett vis – men vilken livsform är inte det? En timmes resa till gymnastiklärarjobb var jag ju van vid, låt vara att den skedde med tunnelbana i Stockholm men med bil till Hudik här. Dagis öppnar ju för all del tidigt (förresten fanns det inget dagis här vid den tiden, utan det var först dagmamma och sedermera dagis i Friggensund som gällde 1984). Och sedan skulle ju torpet konverteras till ett beboeligt småhus. Alla (ALLA!) mina pengar gick till tilläggsisoleringar, varmvattenberedare, elpaneler, ommurning av skorsten, grus till uppfarten, brunnslock, trädgårdsredskap, kylskåp, ny fasad, buskar och plantor till tomten, tegel etc etc etc. Måla och tapetsera till långt in på nätterna. Gossen 3 år, somnade i sågspånen i det uppbrutna köksgolvets hörn eller frös i den rostätta Saabens baksäte i januarigröningens iskyla på väg till dagmamma.

Livet bestod av resa till jobbet, jobba, köra hem, fila på huset och sova. Men med all den glädje som finns hos en som är i sin krafts dagar och som har hittat hem. Jag var förälskad i min son, i mitt lilla hus, i min nyvunna hemtrakts betagande skönhet och i att bara leva.

Den perioden framstår verkligen som unikt lycklig, trots slitet. Jag tycker också det är väldigt roligt att erövra kunskap om nya människor, nya vägar, nya möjligheter. Svågadalens tycktes, och tycks mig fortfarande, inte kunna sina på detta.

Då upplevde jag Svågadalens mycket genom de vänner och släktingar som besökte mig. Tillsammans med dem erövrade jag Gröntjärn, fångstgropar, ramsågar, källor, Geasjöarna, Naggen, övernattningshyddor och ett antal icke namngivna berg med sina vyer. Och likaså ett icke angivet antal namnlösa skogsbilvägar till hjortronmyrar, blåbärsbackar, murkelställen, badtjänar, pimplingssjöar...

Att börja leva ett socialt liv på ett nytt ställe är mest en fråga om hur man själv betar sig. Man kan aktivt gå in för att skaffa sig vänner och nära relationer, man kan hålla sig på sin kant och till och med undvika att beblanda sig för mycket. Jag valde (efter förebild av Sandemoses "Felicia" i romanen Varulven), att hålla mig väl med mina grannar, för på landet behöver man varandra. Och grannarna var också så hjärtinnerligt snälla, hjälpsamma och varmt nyfikna. Personliga vänner och meningsfränder hade jag redan måttet rågat, så jag ställde mig inte in mer än nödvändigt. Men nog tyckte folk här att jag allt var en lustig prick: ogift, relativt ung, gröna vågare, storstadsjänta, ödde tid på universitetsstudier samtidigt som jag jobbade. Envisades med att snickra och fixa bilen själv... Så nog var jag udda ibland skogsbygdens och småbrukens jordfästa folk. Men om man inte stjälar och luras, talar om vem man är, vad man gör, gör rätt för sig, tackar och är beredd till gentjänster, så finns i alla fall en nödvändig grund för fortsatt samverkan och respekt.

I slutet av den här perioden sammanföll två händelser i mitt liv. Dels träffade jag Honom, den som ödet ville att jag skulle gifta mig med (en ledig, trevlig bonde i grannbyn) och dels började man kalla till det ena mötet efter det andra om Svågadalens framtid, om var den kvarvarande skolan skulle ligga, när den ena av två nu ändå måste läggas ner, om varför dalen avfolkades, om studiecirkel och Intressegrupper.

Någonting höll på att hända i dalen!

Begreppet *Landsbygdsutveckling* hade blivit mycket levande och klart för mig under det år jag gick på Mora Folkhögskolas överlevnadskurs i Dalarna 1980. Glesbygdens frågor bar på en syntes av den ekologiska framtid vi bara måste bygga på planeten här, av mina privata innersta känslor och behov inför naturen, av mitt släktarv och min tillhörighet som dotter till en hälsings-skogsflicka och en västkustbonde, samt av min egen politiska inriktning mot självförvaltning och självförsörjning. Sist men inte minst handlar det dock om odlandet, maten, jordbruket, förvaltandet av naturens vilda och odlade gåvor, såsom varande människans *egentliga* arena för försörjning.

Tiden i Svågadalens hade dittills inte visat mig på någon eller några som talat om landsbygdsutveckling, men nu började det visst lossna. Själv hade jag ägnat de gångna fyra åren åt att jobba, passa barn (sedermera två gossar) och som sagt, åt att fila på huset. Jag hade varit måttligt utåtriktad, men detta att bygden väcktes för att ta ansvar för sin egen fortlevnad, det tilltalade mig.

Jag ska nu inte gå in på Svågadalens värde som omhuldat exempel på landsbygdsutveckling och numer även som inspiration för utveckling av lokal demokrati (på måndag kommer *der Spiegel* hit för reportage...). Många av er känner säkert till något om Svågadalens parti-opolitiska och direktvalda nämnd, så det berör jag inte. Men för mig att ha fått förmånen att hamna mitt i den mest spännande bygden i Sverige i dessa avseenden, och därtill den vackraste, är helt avgörande för att fortlöpande välja att leva kvar och fortsätta uppleva Svågadalens.

Jag har ofta känt att mina ambitioner och mina visioner om vad denna dal, detta lilla utsnitt av världen, skulle kunna utvecklas till, har haltat jämfört med den närmaste omgivningens vilja, ork och mål. En blomstrande, sjudande, befolkad och dynamisk landsbygd över hela Sverige, där ett levande landskap, småjordbruk, nära samspel med den vilda naturens stora skafferier och dess livsenergi lockar fram initiativrikedomen och kreativiteten i tusentals små företag, kooperativ och samfälligheter. Så såg och så ser min livsdröm ut, det jag vill leva i, det jag vill verka för.

Men nu låter sig ju inte verkligheten omformas så där lekande lätt, som alla vet. Människor är trötta och sårade, har inte tid och inte vilja, har fullt upp med sitt eget, har *helt* andra livsmål och visioner än vad jag har. Själv är man också trött och blir sårad, saknar tid, saknar vilja mellan varven, har fullt upp med vardagen hemma och glömmer sina egna livsmål och visioner. Och glömmer också dessvärre att leva och uppleva. Robotlivet, pliktlivet, vardagslivet ersätter ofta Levandet. Fast det här finns bara runt knuten! Fast det bara är att spänna på sig skidorna. Bara att slå upp ett tält på närmaste bergstopp. Bara cykla iväg till närmsta myr, så har man återupptagit kontakten med Gud och med själen sin.

(Detsamma gäller inom parentes också orken att ta till sig det sagolika kulturutbud, som numer på sommarhalvåret trängs om att fånga ens uppmärksamhet.)

Därmed kommer jag snart in på det jag i inledningen kallade mitt "tredje perspektiv".

Jag har länge försökt förneka den polarisering, som många vidhåller finns mellan infödda och inflyttade i en trakt. Jag har tänkt att det mer handlar om klasskillnader eller om jordbundenhet i temperamentet eller inte. Men banne mig, på sistone har jag alltmer börjat dra paralleller mellan t ex oss envisa gröna vågare, som bär med oss någon sorts vilja till utveckling in i den trakt vi dragit till, med vad invandrare och nybyggare i alla tider och på alla platser på jorden representerat. Man väljer bort något och väljer att satsa sin kraft på att skapa något annat. Och gör man detta med ett större perspektiv än bara den egna familjens välfärd och försörjning, och vill man att drömmen ska omfatta t ex en hel trakts fortlevnad, så kräver det att man hittar en balans mellan verklighetens grå seghet och tröghet och visionernas ljusblå fantastier. Att helt enkelt hålla ögonen på sina ideal och fötterna på jorden. Detta är vad jag dagligen försöker. Samt dagligen misslyckas med i mitt arbete som platschef här på den kommunala sidan och sekreterare i Svågadalensnämnden.

När jag tröttnade på idrottslärarjobb och andra lärarjobb, och så småningom även på våra 30-kors dagliga omvårdnad, jobbade jag några år med just landsbygdsutveckling både lokalt och i riket för Glesbygdsverket.

Jag träffade och träffar fortfarande mycket folk i hela Sverige, som har samma vision och samma önskan, och liksom jag möter samma svårigheter att hästa in resultaten på ett litet gyllene fat.

Norrlands inland fortsätter tappa befolkning, ungdomen drömmer likafullt om glittret i storstan. **SJ och Apoteksbolagen och Posten** har ingen medömkan med servicebehovet för Agda på Vidden, utan knappar oförtrutet in, skär ner, fördyrar och försvårar. Kanslihusgossarna med sina utstakade karriärvägar har aldrig satt sin fot norr om Stallmästargården vid Norrtull i huvudstaden, utom när de ska skida i Sälen. Då fräser de igenom våra byar och konstaterar att det ju inte fanns något där. De ser inte den restaurerade gammelbron. De ser inte den gemensamt skötta poolen med solfångaruppvärmning. De ser trista gamla kåkar och gasar vidare. Ungmoderaternas affischnamn förkunnar framt att stockholmare är smartare än lantisar...

Omedvetenheten, okunskapen och ovljan runt landsbygdsfrågor är fortfarande enorm. Även hos lantisar själva! Men för människor helt utan erfarenhet av en nedgående augustisol bak Brännäs åsar sedd från sin balkong finns inget värde i att vi har 30 bebyggda och bebodda fastigheter i Björsarv hela året. Att min Staffan orkar hålla 30 kor i bete år efter år. Att det fortfarande bara tar 30 minuter för oss att komma till ett tåg i Ljusdal, som tar oss ut i vida världen. Att skolans betydelse för Svågadalen som kommunal angelägenhet balanserar på en gräns som handlar om 30 barn.

Gröna vågare och landsbygdsutvecklare och för all del även hembygdsvänner av gammalt märke vill inte bara bo, de vill förändra också. Förändra villkor, öka medvetenhet, väcka, starta, försöka, öka kunskap. Och den som vill påverka andra till något är inne på en vanskelig väg. De måste upprätthålla balansen jag skildrade ovan. Vill man för *mycket* och för *fort* och för *extremt*, möter man bara motstånd. Men vill ingen någonting – dör bygden...

Man måste kombinera detta med att bara vegetera och *uppleva* livet på landet, med att arbeta för att det ska gå att *leva* där även om tio, tjugo år!! Under tiden ska man dessutom själv hinna leva livet. –Hänger ni med?

Det tredje perspektivet, som jag nu ska avsluta med att ge er, är denna mellanform, denna balans mellan att *leva i* och *uppleva*. Sociologerna kallar den hållningen för "deltagande observation". Man är både med, men också litet på sidan om. Man är en planta, men inte en självsädd planta i den lokala myllan. Man förblir alltid i någon mening en främling, en inflyttad, en svartskalle. Jag är inte tremänning, kusin eller svägerska med 67 % av alla andra här. Men jag har bott här i 16 år! Och förresten flyttar folk såpass mycket nuförtiden att släktband och barnföddhet inte längre är regel, men inte heller undantag, som det är i Bandhagen.

Rotlöshet är inte en utbredd åkomma här ännu, men det är individens eget val att sätta ner sina rötter, att vårda sina rötter. Människor är plantor, människor måste få näring från den jord de står i. Om inte vi i Svågadalens skola lyckas förmedla stolthet och kunskap till eleverna om deras barndoms lilla enklav i världen, så blir de rotlösa, även om de behåller adress hit hela resten av sina liv.

Det är just detta att Vilja något som gör skillnaden. Även infödda, som är kusin och sväger med alla, kan mönstra ut sig (eller bli utdefinierade) utifall de skulle drista sig till att vilja *för* mycket, *för* snabbt eller *för* extremt. De kan också utvecklas till "deltagande observatörer", men till en icke önskad position.

"Deltagande observatör" tänker jag mig vara en konstruktiv hållning, som inkluderar att inse balansgången mellan nu och sen, mellan att ha lämnat en rotplats och att inlemmas i en ny, mellan att Vilja och att Vänta in. Mellan att uppslukas av myllan och multna med den, och att ta sig an uppgiften att förändra jordmånen för hela plantbeståndet. För mig är detta alltså liktydigt med syntesen att *uppleva* mitt liv här i Svågadalen och att *leva* här. Jag vill uppleva med sinnenas njutning och registrera, dokumentera och stå litet på sidan av som inflyttad och distanserad observatör. Och samtidigt: leva med, dela villkoren, älska, lida, ledas, sträva, misslyckas, starta om, tro, hoppas, existera helt och fullt mitt i allt detta gröna och mitt i de mänskliga samverkansprocesserna.

Detta är människans val i alla tider i alla samhällsbildningar. Att å ena sidan Vegetera, å andra sidan att Vilja, eller som jag förespråkar att växla mellan att vegetera och vilja.

Ekologi och etnobiologi

Inledning

Ämnet etnobiologi har funnits länge, men termen har inte haft någon större spridning. Däremot har man talat om etnobotanik, ibland kan man också höra etnozologi. Använder man termen etnobiologi beskriver man ett ämne som handlar om folklig kunskap om biologi. Det innefattar botanik och zoologi i klassisk mening, men jag tycker att etnobiologi naturligt också innefattar något man kan kalla etnoekologi. Etnoekologi är alltså folklig kunskap om ekologiska förlopp och förhållanden. Här skall jag gå in på vad som kan rymmas i delämnet etnoekologi.

Det är alltså folklig tro och kunskap om samspelet i naturen som jag skall inrikta mig på. Vad har äldre tiders människor haft för uppfattningar om olika viktiga ekologiska förhållanden? Vad visste man till exempel om konkurrens mellan olika djur- och växtarter? Vad visste man om näringskedjor? Eller vad trodde man om näringskedjor?

Vad visste man och vad trodde man? För etnobiologin är detta en viktig generell fråga. Hur hade man fått en uppfattning? Kunde en uppfattning omsättas i praktisk förvaltning av jorden? Fanns det en motsättning mellan samhällskrafterna och det folkliga ekologiska vetandet och tron, ungefär som det ibland idag finns en motsättning mellan många miljöforskare och samhället som exploatör?

Människan som förvaltare eller exploatör

Ekologisk etnobiologi kan handla om folkliga detaljföreställningar om ekologiska samband, men också om föreställningar vid utnyttjandet av naturen i en större skala, som jakttryck, jordbruksmetoder och sätt att fiska.

Jag skall försöka att med exempel belysa både detaljföreställningar och mera storskaliga folkliga kunskaper om ekologi. Först skall jag dock ta upp ett stort och mycket debatterat problem som nära anknyter till ekologisk etnobiologi nämligen frågan om människan historiskt varit en rå exploatör eller en vårdande förvaltare. Båda rollerna har funnits liksom kombinationer av dem. Skall man närmare förstå det omfattande komplexet av frågor behövs ett detaljerat vetande om hur folklig ekologisk kunskap har uppkommit och hur den tillämpats. Jag vill alltså lyfta fram frågan om människan som exploatör respektive förvaltare därför att just denna fråga måste belysas både på ett övergripande och på ett mera detaljerat sätt, annars förstår man inte hur människor tidigare har sett på det ekologiska samspelet i naturen.

I västerlänsk kulturtradition har det länge funnits en föreställning om "den ädle vilden". Rousseau var den filosof som i slutet av 1700-talet först formade denna bild. Under 1800-talet förstärktes bilden inte minst av amerikanska författare som Toureux och Muir. Bilden präglades starkt av den vite mannens snabba och hänsynslösa exploatering av Nordamerika. De indianska samhällena som just i det närmaste hade uttraderats kom att framhållas som det vita exploateringssamhällets motsats. Indianerna både förvaltede och vårdade naturen. Denna bild har levt fram till våra dagar, och har bland annat av Folke och Hollings exemplifierats med en rad förindustriella samhällen som varit förvaltare av naturrikedomar utan att förstöra dessa. Vid sidan om Folke och Hollings har många andra författare direkt och indirekt skiljt på förindustriella icke exploaterande samhällen och det västerländska industrisamhället som "det exploaterande samhället".

I Sverige har dagens rikhaltiga litteratur om "det gamla bondelandskapet" också kommit att frammana ett förindustriellt bondesamhälle som fungerade i samklang med naturen. Vid industrialismens genombrott upphörde den samklngen. Samisk argumentation går också ofta i denna riktning och man framhåller här ursprungsbefolkningars goda förmåga att leva med naturen. Crosby (1986) lyfter fram den europeiska kulturens destruktiva krafter men ser även hur icke europeiska kulturer också varit exploatörer.

Som en motbild har på senare tid människan framhållits som en i grunden exploaterande varelse vilken egentligen bara stoppas när naturen slår tillbaka. Industrisamhällets tydliga rovdraft på naturen skulle enligt denna uppfattning inte vara något nytt utan bara en fas där människan skaffat sig mera resurser att exploatera. I grunden har hon alltid varit så beskaffad. Denna uppfattning har fått en hel del stöd under de senaste decennierna genom de allt mer omfattande kunskaperna om hur människan fungerat som en effektiv utrotare av många däggdjurs- och fågelarter på öar som hon sent i historien kommit att befolka.

Mest spektakulärt är kanske utrotandet av moafågarna på Nya Zeeland och flera medelstora däggdjur och den väldiga Madagaskarstrutsen på Madagaskar. Över hela Stilla havets övärld rullade en utrotningssvåg fram under det årtusende polynesierna spreds till allt avlägsnare öar. Exempelvis kom Hawaii att förlora en mycket stor del av sin fågelfauna. Mindre känt är att människan på flera av de större medelhavsöarna också lyckats utrota en rad intressanta däggdjur bland annat dvärgflodhästar och hjortar (Rackham & Moody 1996).

Man kan dra fram otaliga exempel på hur den förindustriella människan inte bara utrotat arter utan också på andra sätt förstört naturtillgångar och minskat sin möjlighet att långsiktigt försörja sig i ett område. Likaså kan man ta fram många exempel på hur människan varit en förtänksam

förvaltare av naturen. Min mening är inte att här försöka bevisa det ena eller det andra i frågan. Avsikten är istället att uppmana till forskning inom området ekologisk etnobiologi för att på så sätt kunna hjälpa till och finna mönster för varför människan ibland uppträtt som exploatör och ibland som förvaltare. Naturligtvis ligger inte hela svaret i kunskap om hur den folkliga ekologiska kunskapen fungerat. Precis som idag kan kunskapen vara bra fastän andra sociala och ekonomiska faktorer gör att samhället "mot bättre vetande" ändå fungerar som en förödande exploatör.

Vad som är exploatering och vad som är ett gott förvaltande är heller inte självklart. Den tidshorisont man använder spelar stor roll. Kunskaper och förståelse för långsiktiga ekologiska förändringar är här viktiga faktorer. Dessutom är det så att vi idag uppskattar arter som resurser utöver de rent matnyttiga på ett annat sätt än vad som var fallet under tidigare tidsperioder. Totala omdaningar av ekosystem kanske en gång inte alls upplevdes på ett negativt sätt.

Exempel från Sverige

Tre svenska exempel kan tas för att belysa hur en biologisk resurs har förstörts och där det idag kan te sig svårt att förstå att de inblandade inte i ett egenintresse förmådde se att den väg de slagit in på skulle innebära att de förlorade en resurs. För alla exemplen kan frågan ställas om man hade tillräcklig ekologisk kunskap för att undvika misshushållning men att andra orsaker gjorde att man trots allt kom att misshushålla med resurserna.

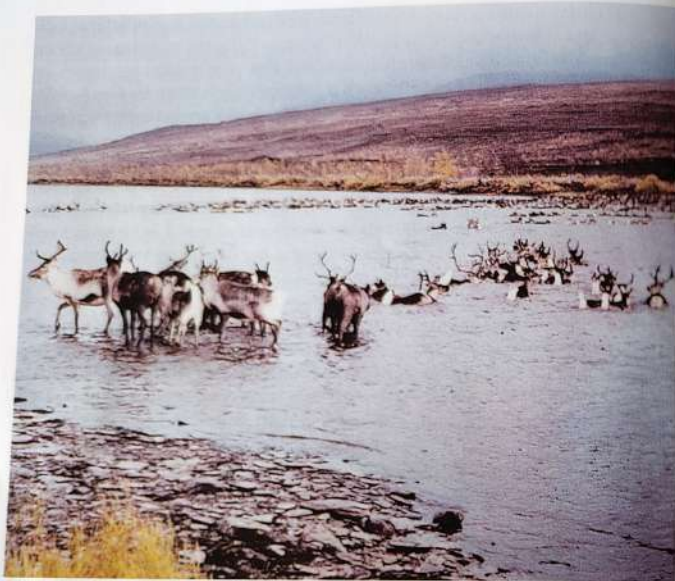
- Det första exemplet rör jakten på större vilt i Sverige under framför allt 17- och 1800-talen. I början av 1700-talet var jakten på större vilt förbehållen kungen och adeln. En viss hushållning skedde då, även om man kan ana sig till en negativ trend när det gäller viltstammarna. I slutet av 1700-talet blev jakten mycket fri. Detta var en reaktion mot framförallt adelns förmåner i detta avseende, och reformen kom till i en politisk pakt mellan kungen, Gustav den III, och bönderna riktad mot adeln. Den fria jakten resulterade på mycket kort tid i att såväl kronhjort som rådjur och älg praktiskt taget utrotades. Hade man då ingen folklig kunskap om det negativa med en oreglerad jakt? Mycket tyder på att man hade en sådan kunskap. Ett exempel är att man relativt snart under 1800-talet kom att bilda Svenska Jägareförbundet med viktigaste målsättningen att nu reglera jakten och få till baka viltstammarna för alla markägares bästa och inte bara för adeln. Anledningen till att det gick snabbt omedelbart vid införandet av fri jakt måste ses mot det stora uppdämda "jaktbehov" som fanns utanför adelns kretsar. Det snabba införandet av den fria jakten, som skedde

under spända politiska förhållanden i Sverige, gav inte bönderna och deras företrädare i Riksdagen tid att inse följderna och planera för en reglerad men ej adelsförbehållen jakt. Det vore mycket intressant att systematiskt försöka ta reda på de kunskaper och attityder som bondebefolkningen hade rörande jakttryck och olika viltstammars reproduktionsförmåga vid 1700-talets slut.

- Ett annat exempel är den hårdexploatering av svenska skärgårdarnas fågelfauna utsattes för under inte minst 1700-, 1800- och tidigt 1900-tal. En rad större "matnyttiga" fåglar kom att utrotas från skärgårdarna eller drivas ner till mycket små populationer. Under senare delen av 1900-talet när jakttrycket minskat har flera arter återkommit och stora populationer byggts upp. Ejdern är kanske ett av de bästa exemplen. Varför jagades då dessa fåglar så hårt att de som resurs helt försvann från stora skärgårdsavsnitt? Var det av okunskap eller var de människor som stod för jakten så hårt pressade av yttre orsaker att de inte förmådde se långsiktigt? Kanske resonerade de som andra i liknande sammanhang; skjuter inte jag är det bara någon annan som skjuter. Den enskilde jägaren kanske förstod att hans handlande kunde leda till negativa konsekvenser, inte minst eftersom det är väl belagt att man i samband med exempelvis äggtäkt på många håll lämnade kvar några ägg eller inte tog ägg som fåglarna lagt sedan deras första kull blivit plockad.

Var det så att skärgårdssamhällena som helheter inte kunde hantera den kunskap som många av deras medlemmar hade? Här har vi den viktiga frågan om hur folklig ekologisk kunskap i olika sammanhang kan få genomslag på samhällsnivå. Kunskapen kanske fanns, men ändå förmådde samhället inte positivt hantera denna kunskap.

- Vildrenens historia i Sverige är ett tredje intressant exempel. För den samiska befolkningen var vildrensjakt vid medeltidens början troligen långt mer betydelsefull än renskötsel. Lundmark har i en avhandling (Lundmark 1982) visat hur övergången från vildrensjakt till skötsel av tämjda renar kan ha gått till i Lule lappmark i början av 1600-talet. Den samiska befolkningen var för sin försörjning då mycket beroende av pälssjakt för export. Ren ingick i denna pälssjakt. Matförsörjningen skedde till stor del genom att man för inkomsterna från pälssjakten kontant kunde köpa jordbruksprodukter från Bottenvikskusten och Norge. Lundmark menar att befolkningens storlek i Lule lappmark var större än vad jakt och fiske för direktkonsumtion skulle kunna bära. Tack vare det höga priset på pälsverk nere i Europa kunde carrying capacity för Lule lappmark överskridas ifall man måste basera sin matproduktion på enbart jakt och fiske.

Vid 1600-talets början hade dock trycket mot pälsdjuren blivit så stort att en populationskrasch inträffade. Det samiska samhället stod inför en katastrof i försörjningssituationen. Då blev renskötsel ett alternativ som också uppmuntrades av den svenska staten.

Från detta exempel kan man ställa frågor om hur väl det samiska samhället förstod vad överuttag av vilt betydde eller hur hårt pressat same-samhället var av den svenska staten att leverera skinn. Det samiska samhället kanske hade sådan folklig kunskap att det därför hade kunnat "hålla emot" ett yttre tryck ifråga om hårt jakttryck, men blev kanske ändå ställt inför en sådan maktpolitisk utpressning att den ekologiska kunskapen gagnade föga.

I litteraturen möter man två olika principiella uppfattningar om möjligheterna för samhället att ta till vara en folklig ekologisk kunskap. Dessa två uppfattningar är starkt färgade av moderna politiska strömningar. Den ena uppfattningen säger att det privata ägandet är en viktig förutsättning för att man skall omsätta kunskap om hur naturen fungerar i praktisk förvaltning.

Med det privata ägandet följer en vilja att ta ansvar, utan privat ägande "blir det bara någon annan som skjuter om inte jag gör det". Den andra uppfattningen går ut på att ett starkt samhälle måste fatta de överordnade hushållningsbesluten för att en resurs inte skall förödas. Ett betydelsefullt argument för detta är att biologiska resurser inte är bundna av ägogränser utan måste förvaltas i större sammanhang.

Av dessa två uppfattningar har naturligtvis inte den ena gällt och den andra förkastats. Här finns historiska och biologiska belägg för att båda uppfattningarna kan vara relevanta i olika sammanhang. Den "privatadministrativa" uppfattningen kan vara relevant då den folkliga ekologiska kunskapen gäller mera begränsade geografiska nivåer. Här kan till exempel traditionell kunskap om odlingssystem och gödselhantering vara relevanta. Den mer "sammanslagda administrativa" uppfattningen kan vara relevant när det gäller utnyttjande av vattensystem eller flyttande djur. Folke och Hollings hävdar att folklig ekologisk kunskap i en lång rad förindustriella kulturer fått genomslag i dessa samhällens förmåga att hantera sina naturresurser.

Jag har uppfattningen att om det skall vara möjligt att förstå vilka samhällen som långsiktigt har kunnat förvalta sina naturresurser väl så är det viktigt att förstå hur omfattande sådan kunskap i realiteten var i dessa samhällen; här kommer etnoekologin in. Dessutom måste vi förstå hur olika samhällen har kunnat föra in denna kunskap i sina beslutssystem.

Ytterligare ett intressant arbetsfält för en etnoekolog är att studera de direkt sakligt felaktiga uppfattningar som funnits. Hur uppstod dessa "felaktiga" uppfattningar? Är det korrekta kunskaper som förts in i ett i sammanhang där de blivit felaktiga? Finns det medvetet spridd desinformation? Hur har de processer sett ut som ibland korrigerat felaktiga uppfattningar? Har hela samhälleliga beslutssystem grundats på ekologiskt felaktiga uppfattningar?

Olika typer av folkligt ekologiskt kunnande

Från att ha diskuterat folklig ekologisk kunskap vill jag nu beröra vilken typ av ekologi man traditionellt haft kunskap om och inom vilka delar av ämnet kunskapen varit mycket liten.

Först kan man då fråga sig om all folklig ekologisk kunskap var direkt matnyttig eller om det också funnits folkligt "akademisk" kunskap, det vill säga kunskap man skaffat sig av "bara intresse".

Ett intressant område är religiösa föreställningar och tabun som anknyter till ekologi. Ibland har sådana föreställningar tolkats som djup ekologisk visdom. Systematiska studier av dessa fenomen kan kanske belysa hur man i olika kulturer skaffat sig ekologisk kunskap och sedan försökt överföra dessa kunskaper i praktiska regler. Religion och tabun har kanske använts för att motivera människor att följa dessa regler. Det kan ha varit svårt för

dem som anade sig till samband, vilka de knappast själva förstod fullt ut, att med ekologiska skäl motivera sådana regler.

Äldre tiders folkliga ekologiska kunskap har naturligtvis till största delen byggts på empiri utan att man helt begripit de biologiska funktionerna. Vissa delar av ekologin går att delvis förklara på detta sätt. Jaktbara arters populationsekologi kan till exempel förstås till vissa delar och en praktisk tillämpning i fråga om jakt- eller fiskereglering går att utforma.

Däremot har det inom andra delar av ekologin fordrats principiella vetenskapliga genombrott för att man skall kunna tillämpa kunskaperna praktiskt. Kunskaper om växternas behov av ett antal oorganiska närsalter kan sägas vara en typ av vetenskapligt genombrott som behövdes för att man skulle kunna ta några större steg i fråga om hur man skall få olika grödor att utvecklas optimalt. Den folkliga kunskapen om gödselmetoder byggde på empiri och man kunde komma tämligen långt på denna väg, men det vetenskapliga genombrottet ifråga om kunskapen om närsalter som kom på 1840-talet gjorde att jordbruket kunde öka sin produktivitet på ett mycket radikalt sätt. Intressant är det att studera hur långt olika äldre samhällen hade kommit i fråga om empiriskt framtagna "gödselökologi" innan närsaltsteorin slog igenom.

Vissa delar av ekologin har saknat folkliga motsvarigheter eftersom vissa vetenskapliga genombrott var nödvändiga för att dessa delar av ekologin överhuvudtaget skulle bli aktuella. Den evolutionära ekologin kan sägas vara ett sådant område där, åtminstone vad jag vet, inga folkliga föreställningar om skapelsen ens lär ha snuddat vid Darwins utvecklingslära.

Systemekologin tycks också bara haft rudimentära folkliga föregångare, men här kan nog en hel del forskare inom exempelvis antropologin anse att ett systemekologiskt tänkande funnits fast detta varit relativt maskerat av olika former av magi och tabun.

Autoekologin och populationsekologin är troligen delar av ekologin som haft en hel del folkliga föregångare. För enskilda arter, t ex sjöfåglar som häckade i fasta kolonier, har man inom olika samhällen haft bra kunskaper om reproduktionshastighet, ålder och vilka resurser som begränsat arterna. Här tycker jag det skulle vara intressant att få fram kunskap om hur man i detalj har resonerat och vilka faktiska kunskaper man haft när man utformat lokala jakt-, fiske- och äggtäcksregler.

Ett område där autoekologin spelat roll rör naturligtvis tamdjur och odlade växter. Gränsen mellan folklig autoekologi beträffande dessa arter och mer vetenskaplig autoekologi är mycket flytande och gammal empiri utnyttjas här än idag i stor omfattning även i vårt land.

Gränsen kan alltså vara flytande mellan modern och folklig ekologi. Man kan i vissa fall inte peka på någon vetenskaplig upptäckt som gör att man tydligt kan se en gräns mellan den folkliga ekologin och en modern ekologi. Ett exempel på en gradvis övergång mellan dessa områden utgör vallödingen. Hugo Osvald (Osvald 1962) har visat hur kunskaper om traditionell ängsskötsel under 1700-talet successivt utvecklades till en vetenskaplig vallödinglära. Här glider folklig ekologi successivt över i en modern ekologi. Det kan till och med vara så att vi på vägen tappat sådan ekologisk kunskap som skulle ha varit till nytta i ett modernt "ekologiskt jordbruk". Kanske finns fortfarande ouppmärksammas äldre folklig ekologisk kunskap som på nytt kan inlemmas i odlingsystemen. Främst tror jag dock på en satsning där etnoekologi kan leda till ökad förståelse för hur olika äldre samhällen reagerat vid olika typer av hushållningsproblem.

Litteratur

- Crosby, A.W. 1986. **Ecological imperialism. The biological expansion of Europe, 900-1900.** Cambridge University Press. Cambridge.
- Holling & Folke
- Lundmark, L. 1982. **Uppbörd, utarmning och utveckling. Det samiska samhälls övergång till rennomadism i Lule lappmark.** - Arkiv avhandlingsserie 14. Arkiv för arbetarrörelsens historia. Lund.
- Osvald, H. 1962. **Vallöding och växtföljder.** Uppkomst och utveckling i Sverige. Uppsala.
- Rackham, O. & Moody, J. 1996. **The making of the Cretan landscape.** - Manchester University Press. Manchester and New York.

Forbönder – åkare med häst

Forkörningen i Ljusnans dalgång har gamla anor. Hälsingarna bytte djurfoder, vävnader och metaller mot normännens skinn, fisk och annat begärligt så tidigt att bara sägner och traditioner berättar om det. Till en början fraktades förnödenheterna ända från kusthamnarna. Det mesta forslades då på vinterföre. Vagnar kom i sen tid när vägarna blev farbara.

I den reguljära gränshandeln mellan normän och svenskar bytte man ända in till 1800-talet sådant som lin, skinn, liar, spik, tjära, fisk och fågel. Inte minst hästar av gudbrandsdalsras hade svenskarna behov av. Brist på säd och kreatursfoder var kännbar på härjedalssidan.

De som blev forbönder var i första hand hästägande jordbrukare, som såg en möjlighet att skaffa kontanter. En god fora gav förtjänstmöjligheter. Så småningom bildades en yrkesgrupp där många kom från Färila. De prismedvetna speditörerna tog den som krävde minst för frakten. Betalningen blev ibland så dålig, att det var ren förlust att forsla varor om väder och före var ogynnsamma. Många körde för att de längtade bort från det enahanda arbetet hemma på gården. Forfärden blev ett äverntyrligt avbrott.

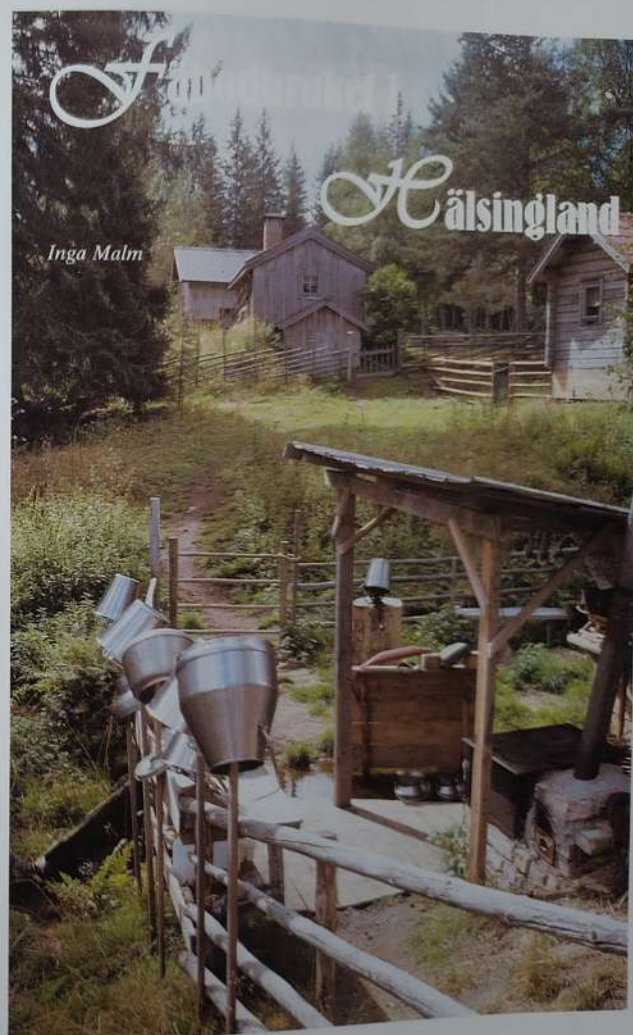
Missöden kunde drabba både dragare och kördon på den ofta eländiga forvägen. Vid färjningen över Ljusnan vid Kolsätt hände mycket. Vid vår- och höstfloderna då älven svällde upp, när vinterkylan var sträng så att istäcke bildades eller när den bröt upp om våren och isen gick, var den livsfarlig för både människor och djur. En resa fram och tillbaka mellan Ljusdal och Sveg kunde då ta en vecka eller mer i anspråk.

Forbönderna var ett aktningvärt släkte, pålitliga, strävsamma och måna om sina uppdragsgivare. Men naturligtvis blandade sig i skaran av forkörare då och då även en och annan suput, hästplågar och slagskämpe eller till och med någon skojare eller tjuv.

Det hårda arbetet krävde kraftig mat. Inte minst vinterkylan krävde fläsk. Salt fläsk var emellertid även under den varma årstiden en vanlig färdkost. Enformigheten gjorde att man lärde sig göra korv med lång hållbarhet. Här kom metoden att röka under låg temperatur till pass.

Traditionen att göra forbondekorv levde hos Björk & Co ännu vid andra världskriget. Men många försök och prov fick göras när moderna maskiner skulle tas i bruk för att göra en korv som nära motsvarade originalet i smak och framförallt hållbarhet. Kött, fläsk och potatis är fortfarande grunden och inga tillsatsvaror används.

Resultatet är en god vara med nästan obegränsad hållbarhet.

Fäbodbruket i Hälsingland

Kulturlandskap är ett vackert ord

Kulturlandskapet måste vara ett resultat av människans möte med landskapet. Fäbodbrukets möte med landskapet har gett oss många miljöer som vi inte skulle vilja vara utan. Det vi ser idag är ett resultat av tidigare generationers stora kunskaper när det gäller att bygga på ett sätt som är anpassat efter miljö och landskap. Fäboden är också ett svar på de behov gården hade.

Fäbodbruket har existerat därför att det var nödvändigt, det var ett rationellt och ekonomiskt sätt att spara på betet hemma på gården och förädla mjölken till mer hållbara produkter.

Fäbodföreningen arbetar för att rädda den omistliga del av vårt gemensamma kulturarv som fäbodväsendet utgör. Vår viktigaste uppgift är att stödja de få fäbodbrukare som finns kvar idag. Varje sommar ser vi att ytterligare någon fäbodbrukare inte längre orkar driva sin verksamhet vidare. Vi söker därför nya vägar att stödja och utveckla fäbodbruket för att det över huvud taget skall kunna överleva och för att dagens fäbodbrukare skall kunna bedriva en levande och livskraftig verksamhet. Att vara fäbodbrukare är att vara företagare vilket innebär att verksamheten måste ge ekonomiskt resultat, pengar att leva av. Det räcker inte med att förvalta vackra gårdesgårdar.

I fäboden ingår olika delar, djur, miljö och byggnader men också människor.

Det vi först tänker på när vi hör ordet fäbodvall är kanske en miljö så vacker att det rör oss i vårt känslodjup. En miljö med små stugor, varsamt inlemmade i det svenska landskapet. En miljö där djur betar och människor verkar. Fåhus, kokhus och bostuga, varje byggnad har sin specifika funktion. Att se på vallens byggnader är också att se på högt förfinad byggnadskonst, ett sätt att bygga som utvecklats under lång tid, ett sätt att bygga som förskönar och kompletterar landskapet. En fäbodstuga bryter inte av mot landskapets eget uttryck, den är en del av det.

Fäboden innebär också djur. Även djuren har under lång tid formats av sin miljö, på samma sätt som vallens byggnader. Våra lantraser är ett arv, en genetisk guldgruva, djur som är tåliga och bär på en bred uppsättning av värdefulla egenskaper.

På vallen möter vi geten, mitt absoluta favoritdjur. Den finns också i landskapets vapen. Geten har kallats *fattigmans ko*. Den är tålig, vacker, intelligent och ger underbar mjölk. Där det inte fanns bete och foder att föda en ko fanns det alltid tillräckligt för en att get skulle kunna ge god mjölk. Där vi vill att landskapet skall förbli öppet är geten ett bra betesdjur. Den är en utmärkt landskapsvårdare när vi vill förhindra att lövsly tar över gammal kulturmark. Geten ger, förutom god mjölk och den godaste av ostar, även kött och skinn. Rött getkött är en delikatess, och att getskinn är av hög kvalitet är välkänt.

Vi möter också kor, fjällko och rödkulla, starka och hårdiga kor som klarar av att beta "på skogen". Rödkullan är den sista resten av allmogekon, som en gång var utbredd över hela södra halvan av Sverige, även den en oersättlig genreserv.

Har vi tur kanske vi får se en lantrashöna med kycklingar. Lantrashönsen klarar ofta att ruva fram sina kycklingar, en förmåga som högt "förädlade" industrihöns för länge sedan tappat.

Fäbodföreningen försöker se framåt, och stödja en verksamhet av idag. Vi ser ingen konflikt i att bevara kulturarvet och att driva turistfäbod. Vi ser att fäbodbruket, som det alltid tidigare gjort, måste leva. Det som lever förändras också. Gävleborgs Fäbodförening är en intresseförening som arbetar för att fäbodbruket skall kunna överleva i framtiden. Vi arbetar aktivt för rätten att tillverka fäbodost, ost på opastöriserad mjölk. Vi har genomfört kurser i livsmedelshygien, och samarbetar med Livsmedelsverket för att visa att våra ostar inte är farliga att äta. Alla förstår att man inte kan pastörisera mjölken och följa andra regler för storproducenter på en fäbodvall där el, kyl och vatten ur kommunala ledningar saknas. Om vi urskillningslöst måste följa regleringstvången kan vi inte sälja våra varor.

Vår vision är att kunna skapa ett nationellt fäbodcentrum, där vi ska kunna utbilda intresserade till att bli fäbodbrukare. Det finns i fäbodbruket så mycket värdefull kunskap som inte får gå förlorad. I vårt län är det traditionella fäbodbruket på väg att försvinna, många flyttar inte djuren till en vall på sommaren längre. Det innebär också att all den viktiga kunskap, det kulturella arv som ligger i fäbodbruket heller inte förs över från en generation till nästa som det tidigare gjort.

Vi ser idag att de fäbodbrukare som är verksamma i vårt län fyller en stor uppgift. De visar för besökare hur man arbetade och förädlade sina produkter på vallen. Turister söker sig mycket gärna till fäbodvallarna, men det innebär också mycket hårt arbete för vallägare och brukare, samtidigt som det är värdefullt att utveckla de arbetstillfällen som finns i glesbygden. Därför vill vi utbilda intresserade som får lära sig sköta djur, mjölka, ysta, kärna smör, berätta om vallens historia och alla de redskap man använder, och allt annat som tillhör fäbodens omistliga kultur- och kunskapsarv.

Det norske seterlandskap

Karoline Duggstad

Det norske seterlandskap

Ett av hovedelementene i norsk jordbruk har vært seterbruket. For mange bygder med husdyrhold som viktigste næring har denne driftsformen vært en forutsetning, og dermed en betingelse for bosetting. Dette er i all hovedsak tilfellet i det forindustrielle samfunnet. Norsk seterbruk har også hatt en betydning som kulturform i vid forstand. Seterlandskapet og seterlivet har vært i fokus for kunstnere, både innen billedkunst, diktning og musikalske ytringer, spesielt under påvirkning fra nasjonalromantikken. Og setra har vært et viktig nasjonalt symbol, et uttrykk for det norske, for landets særpreg, et speilbilde av den stolte, frie norske natur såvel som den arbeidssomme og edle bonde.

Setra har fungert som mobilisator for lokalhistorisk engasjement og fremheving av lokal identitet. Seterlandskapet har vært attraktivt for turister og reisende tilbake til 1700-tallet, og er også idag en turistattraksjon og en rekreasjonsressurs. Heller ikke forskerne har latt seterlandskapet og seterbruket i fred, flere store arbeider har blitt gjennomført spesielt i første halvdel av vårt århundre. Fra Norge skiller Lars Reintons trebindsverk seg ut, og i Sverige kan navn som Sigurd Erixon og John Frödin nevnes.

Seterbruket er en gammel driftsform som ikke er særnorsk. Av andre skandinaviske land har Sverige hatt en relativt omfattende setringsaktivitet, Finlands mest aktive seterområder har vært i et belte langs Bottenviken og i sørøst. Island har trolig også hatt en form for seterbruk, og en mener at også Danmark langt tilbake har hatt seterbrukslignende driftsformer. Ellers i Europa finner vi setertradisjoner i Skottland og Wales, i Alpene, i Karpatene i øst og østre Balkanhalvøya, i Hellas, Italia og på den spanske halvøy blant annet i Pyreneene. Seterbruket er i europeisk forstand inndelt i to soner, Skandinavia i nord og Alpene-Pyreneene-Pyreneerhalvøya-Balkanhalvøya i sør. I det seterløse beltet mellom ligger mellomeuropas slette- og lavland hvor de naturgitte forhold har fremmet en annen form for ressursbruk enn setring.

Driftsformens opprinnelse

Hva slags driftsform er seterbruket, hva er hovedprinsippene for ressursbruk og hvorfor oppsto en slik driftsform?

Et hovedprinsipp for alle typer seterbruk er at seterbruket var en måte å utvide gårdens ressursbruksområde på for slik å kunne fø husdyr og en befolkning. Etnologen Ragnar Pedersen (1974) har påpekt at det viktigste ved seterbruket var at det sto i et funksjonelt forhold til gårdens øvrige produksjonssystem, at setra var en integrert del av en større helhet. Seterbruket inneholder tre funksjoner:

- husdyr som utnytter beite i setras nærhet,
- produksjonssted for melkeprodukter,
- innsamling av vinterfôr.

Som jeg senere skal komme tilbake til har Sverige hatt en egen form for seterbrukslignende aktivitet som også føyer til et fjerde element – åkerbruk, dette er de såkalte bodland som bl.a. Gunnar Bodvall har studert. I tillegg kan det nevnes at ikke alle setre har vært forettingssted for melk, seterproduktet har vært uforedlet melk og ikke smør og ost, dette kalles melkeseterbruk i Norge og halvfåbodar i Sverige. Det er også geografisk variasjon i hva som har vært primærgrunn for etablering av setre: innsamling av vinterfôr eller behovet for sommerbeite.

Det er fremlagt ulike teorier om hvorfor og hvordan seterbruket oppsto, og forklaringsmåtene kan oppsummeres som følger:

1. Seterbruket er en form for nomadisme, eller et uttrykk for et «stelnat nomadliv», som Frödin uttrykte det (1929, s. 182). I en nomadisk livs form vandrer folk med husdyrene mellom ulike beitemarker i et visst mønster geografisk og med hensyn til årssyklus. På hver lokalitet kan det etterhvert oppføres enkle bygninger som avløser flyttbare telt. Beitelokalitetene blir faste sesongbosteder, hevdet Frödin. Dette er en slags form for setre, men uten en hovedbygd. Hovedbygden kommer til senere med åkerbrukets innførsel hvor setrene eller sesongbostedene går over til fast bosetting, og en krans med nye setre anlegges utenfor hovedbygden. Ved ytterligere befolkningsekspanjon blir så disse setrene tatt i bruk hele året, og atter nye setre etableres. Denne formen for nomadisme kom til Skandinavia fra sør- og mellomeuropa, hvor de klimatiske forhold gjorde at dyra kunne beite ute hele året. I Skandinavia var vintrene kalde, og dermed ble en del av aktivitetene ved sesongbostedet å høste vinterfôr som så ble gitt til dyra ved flytting til samme lokalitet i vinterhalvåret. Frödin baserte sin teori blant annet

på at mange svenske bynavn het noe med «-boda», og at en utvikling fra setre til fastboddé gårder var en pågående prosess han selv observerte i sine egne studieområder. Nomadismeteorien har blitt kritisert, en har sett seterbruk og nomadisme som så ulike driftsformer med så ulike krav til de naturgitte forhold, at det er vanskelig å se for seg en utviklingsrekke hvor nomadismen utvikles til seterbruk. Videre tyder arkeologisk materiale på at seterbruket var en integrert og «ferdig utviklet» driftsform i det første jordbruket, noe neste forklaringsteori tar som utgangspunkt.

2. Seterbruket var en del av jordbruket fra starten. Når jordbrukerne kom til landet hadde de med seg et fullt utviklet seterbruk. Etnolog Lars Reinton har støttet seg mest på denne forklaringsmåten, som i motsetning til Frødens evolusjonistiske teori bruker diffusjon som forklaring. Reinton baserte sin teori på at benevnelsen «seter» var av indoeuropeisk opphav, noe som i seg selv talte for at det var indoeuropeere som kom til Norge med seterbruket. En ytterligere bekreftelse på dette var en korrelasjon mellom ordet «seter» og arkeologiske funn av en bestemt type stridsøks, en type arkeologene mente representerte en kulturform skapt ved indoeuropeisk erobring. Reintons antagelser har også blitt kritisert, blant annet har dagens arkeologer et helt annet krav til bredde i funnmaterialet for å kunne si noe om slike årsakssammenhenger som Reinton satte sin lit til (Hagen 1970). Arkeologer og pollenanalytikere har i de senere årene sett spor etter endringer i ressursbruk som kan tyde på at norsk seterbruket går tilbake til bronsealderen/jernalderen (Kvamme 1988, Prøsch-Danielsen 1990). Gitt at slike ressursbruksspor indikerer setre kan en med stor sannsynlighet gå ut fra at disse var del av et helhetlig brukssystem med utgangspunkt i en åkerbrukende, relativt fastbodd, lokalitet.
3. Seterbruket vokste frem grunnet i befolkningsøkning: fast bosetting i landet ble først etablert i dalfører og ved kysten. Etterhvert ble det flere om plassen, og en måte å ta i bruk nye ressurser på opp mot fjellet og lengre unna var gjennom å etablere setre. En slik utvikling har blitt dokumentert fra flere deler av landet nærmere vår tid, eksempelvis for innenlandske flatbygder i Sør-Norge som i løpet av 1700-tallet hadde en enorm befolkningsøkning, nye gårder ble ryddet, og presset på seterområdene økte. Plassmangelen førte til at gårder her etablerte setre så langt som 10–12 mil unna hovedgården (Pedersen 1974).
4. Dyra bestemte; grunnet mer buskap på beite trakk dyra lenger og lenger til fjells for å nå tak i det beste fôret. Først ble gjerne en inn-

gjerdning eller fjøs brukt i forbindelse med melking satt opp i grensen mellom innmark og utmark, etterhvert ble en seter anlagt der, når dyra trakk enda lengre inn i fjellet midtsommers til friskt beite og mindre insekter ble denne setra vårseter og fjell/sommersetra ble etablert lengre unna. Det er mange som har vist til et slikt utviklingsforløp. Et eksempel er fra Øyer i Gudbrandsdalen. Her lå de eldste gardene midt i lisdien, herfra gikk en geil (krøttersti) til utmarka. Geilen munnet ut i ei grasslette. Her ble dyra melket, og melka båret ned til gården. Fra melkeplassen gikk det stier innover fjellet til gode beiter. Dyra trakk etterhvert lengre innover til fjellbeitene, det ble tungvint å få tak i buskapen for å melke og bære melka til gards. Dermed ble det ressursbesparende å anlegge ei seter på sletta. Midtsommers trakk dyra stadig lengre inn i fjellet, blant annet på grunn av insektplagen i skogbandet, og seter nummer to, fjellsetra, ble anlagt der mens den første setra ble vårseter/heimeseter (Ile 1960). Samme utviklingsforløp er også vist for Ringeby og på Vestlandet (Kleiven 1928 og Olafsen 1907).

5. Endrede økologiske forhold på grunn av klimaskifte; kaldere klima nødvendiggjorde en overgang til innføring av buskapen i større grad. Behov for vinterfôr økte og utmarksslått ble svært viktig. Slåtten ble drevet over store områder med lange avstander, og etterhvert ble det formålstjenlig å ha dyra med til slåttemrådene. Dermed kan det ha blitt anlagt setre på steder hvor slåtteforholdene var gode, og den primitive slåttebua kan regnes som en forløper for seterhusene. Dette er en utviklingsrekke som den svenske etnologen Sigurd Erixon har presentert med referanse til en kaldere klimatype som kom allerede før Kristi fødsel.
6. Bruk av jakt- og fiskeressurser: Museumsgrunnleggeren Anders Sandvig (1942) så på likheten i byggestil mellom fiskebuer/jakthytter og seterhus og sluttet av dette at husvære i forbindelse med jakt og fiske i fjellet også ble seterbuer når en fant det naturlig å ta dyra med i den perioden annen ressursinnhenting foregikk. I Nord-Sverige, i Tornedalen ikke langt fra grensa til Finland, har en vist at setre opp sto ved fiskeplasser. Folk hadde faste fiskeplasser ved innlandsvann/elver for å få tak i vinterforrådet med fisk, bebyggelse kom til etterhvert, og det ble naturlig å ta med dyra dit og høste fôrarealer i området for å samle vinterfôr samtidig som et sikret kosten for folk (Jordbruksverket m.fl. 1997). I Finnmark har det vært drevet lakseseterbruk, dette var på steder hvor laksen var så viktig som ressurs at folk og dyr flyttet til fiskeplassene i sommerhalvåret (Westheim 1978).

Flere av disse teoriene som forklarer seterbrukets opprinnelse kan ha noe for seg, det er rimelig at ulike motivasjon kan ligge bak utviklingen av driftsformen i ulike deler av landet og at flere forklaringsfaktorer har virket sammen. Teoriene kan også likegodt forklare seterbrukets utvikling som opprinnelse, eksempelvis er det svært logisk at kaldere klima fører til endringer i ressbruk og at befolkningsvekst gjør at ressurser må anvendes på en annen måte og i større utstrekning enn med en mindre befolkning.

Seterbrukets utvikling i Norge

Som tidligere nevnt finnes det dokumentasjon som antyder at norsk seterbruk kan være en rundt 3000 år lang tradisjon. Seterbruket har naturlig nok økt i omfang i takt med befolkningsvekst. I historisk tid kan vi dele seterbrukets utvikling inn i faser:

Fra 1500 til midten av 1800-tallet: dette var en periode med befolkningsøkning og ekspansjon i bosettingen. Stadig mer areal ble tatt i bruk, det ble ryddet nye gardar og nye setre. På denne tiden var det ennå lite utvandring og ikke industrialisering. Jordbruket var eneste levevei for svært mange. Det ble i stor grad praktisert fullseterbruk hvor all melk ble foredlet på setra, det man transporterte til gården var ferdige produkter. Kalvingen foregikk på våren, og følgelig var melkeproduksjonen størst om sommeren. Dermed kunne setra og beiteressursene nyttes best mulig.

Fra rundt 1850 og utover gikk seterbruket inn i en periode med avvikling/nedtrapping. Byene og industrien ble en konkurrent om arbeidskrafta samtidig som jordbruket selv ble industrialisert og effektivisert. Byene ble et marked for jordbruksprodukter.

Mange landbruksteoretikere så ikke setras plass i et nytt driftssystem. Agronom Åhlström uttalte i 1857 dette om seterbruket på Hedmarken: «Det Maal, hvortil Jordbrugerne i disse trakter bør stræbe efter er saaledes, gjennom forandret Brugsmaade af den dyrkede Jord at avle saa meget Foder, at Kreaturene ikke behøve at sendes til Sæters, men kunde fødes hjemme» (Pedersen 1974 s. 153).

Det var likevel ikke alle fagfolk som så seterbruket som uaktuelt, men seterbruket måtte uansett omlegges, rasjonaliseres og effektiviseres. Agronom Jensenius tok i 1872 opp situasjonen om beiter i fjellet. Hans utgangspunkt var at ressursutnyttelsen i seterfjellet i mange tilfeller var for hard, beiting og vedhogst utarmet ressursene. Han formulerte seg slik: «Men hvad Bumarken angaar, har man endnu ikke ret faaet Øiet opladt for at denne Udarmelse og Forringelse paa Grund af Bumarkens store Udstrækning ikke bliver mærkbar før efter en længere Aarrekke; men af gamle Folk faar man ... ofte høre, at

Bumarken ikke er saa god som i deres Ungdom» (Jensenius 1872, s. 5). Jensenius foreslo en mer kontrollert og «bærekraftig» utnyttning av seterfjellet.

Vi fikk etterhvert et geografisk mønster hvor seterbruket på flatbygdene på Østlandet ble nedlagt (her intensiverte man husdyrholdet eller gikk over til mer korn/åkerbruk), mens man i fjellbygdene beholdt seterbruket (fjellbeitene var fremdeles nødvendige ressurser) men gikk over fra flersetring til en-setring (altså ble systemet med vårseter-sommer/fjellseter-høstseter i stor grad forlatt).

Mot århundreskiftet ble samvirke og meieridrift viktig med en ytterligere effektivisering og mekanisering av melkestellet. En gikk mer og mer over fra vårbære til høstbære kyr, blant annet fordi meieriene var avhengig av jevnere melkeleveranser gjennom hele året. Vi ser på denne tiden en todelt utvikling:

- setre som hadde vei eller hvor det lett kunne opparbeides vei la om til melkeseterbruk og leverte melk til gården/meieriet
- setre som lå langt unna og hvor det ble regnet som tungvint å drive, ble nedlagt.

Fra 1900 og utover skjedde en ytterligere nedlegging og omlegging. Kunstgjødsel tok over på gården, kulturbeite som foralternativ gjorde at det ble mindre bruk for setra, utmarkslåtten ble sterkt redusert – noe som førte til at mange av bygningene tilknyttet slåtten forfalt og forsvant (løer og buer).

Under og like etter krigen: i denne perioden fikk seterbruket et lite oppsving fordi en i krisetider var tvunget til å bruke ressurser på en annen måte.

1950–80-tallet: det skjedde en ytterligere nedtrapping, vi fikk en «enten-eller-ressursbruk» i seterområdene i betydning oppdyrkede forproduksjonsarealer, gjerne som fellestilltak, mens områdene rundt, tidligere brukt til beite, grodde til med skog. Interesser utenfor jordbruket gjorde seg i større grad gjeldene, som turisme og friluftslivsaktiviteter.

Idag: Norge har i 1998 et antall registrerte seterbrukere på 2821, hvorav 1246 er fellesetre (tallene viser setre med melkeproduksjon, ut fra registre hos Landbruksmyndighetene). Våre største seterfylker er Oppland, Sør-Trøndelag, Hedmark, Buskerud og Møre og Romsdal, men vi har hatt setre fra sør til nord tidligere. Vi kan se det som at vi har mange typer seterlandskap eller bruksformer i seterlandskapet: turismelandskapet, vernelandskapet, forfallslandskapet, gjengroingslandskapet, det tradisjonelt drevne seterlandskapet, fordyrkingslandskapet, fellesdriftslandskapet og rekreasjonslandskapet.

Paralleller til Sverige

Svensk seterbruk er i mange henseende likt det norske, men norsk seterbruk har hatt en noe videre utbredelse og har vært representert i en eller annen form i så godt som alle landets fylker. Norges topografiske forhold med trange dalbunner gir grunnlag for små åkre og fôrarealer, utmarka og fjellet har alltid vært viktig og dermed også seterbruket som driftsform (Olsson 1996).

Svensk seterbruk har i likhet med det norske hatt en stor variasjon i type setre med hensyn til driftsform og aktiviteter, eiendomsforhold, lokaliseringsmønster osv. Flere har skrevet om en fäbodgrense i Sverige, og hevdet at setre sør for det over nevnte området bare unntaksvise har forekommet. Dette synet har i den senere tid blitt nyansert, blant annet har Bergils m. fl. (1998) redegjort for seterbruk i Södermanland (sør for Mälaren).

For å skissere utviklingen tallmessig er det anslått at det på slutten av 1800-tallet fantes over 20 000 aktive svenske fäbodar. Fra midten av vårt århundre finnes ikke nasjonale tall, men i 1957 ble rundt 1000 aktive fäbodbrukere registrert i Dalarna og i 1967 323 brukere i Jämtland. I 1982 fantes som nevnt rundt 300 aktive svenske fäbodar, i 1990 rundt 139 fordelt på 124 lokaliteter, og i 1997 kun 93 «levande fäbodar» (definert som tradisjonelle fäbodar som driver melkeproduksjon, fäboder som drives for turistformål eller hvor kun arealene brukes til slått eller beite regnes ikke med) (Olsson 1997).

Variasjoner i uttrykksformer

Seterbruket har vært og er ennå en variert driftsform som har preget landskapet på ulikt vis. I fullseterbruket var hele produksjonsapparatet lagt til setra, mens i melkeseterbruket ble melka transportert til gården daglig eller flere ganger i uken. Melkeseterbruket var avhengig av at setra lå i rimelig avstand til gården, og at buskapen ikke var for stor. Disse ulike driftsprinsippene preget både bygningssmasse og arealbruk. I fullseterbruket krevdes flere og større bygninger for produksjonsprosesser og lagring, og ikke minst krevdes et betydelig vedforbruk (til osteproduksjon) som klart preget skogsbildet i nærheten av setra.

Flersetersystem: det har ikke vært uvanlig at gårdene hadde flere setre, avpasset etter vekstforhold og høyde over havet. Heimseter/vårseter lå lavest i høyde, gjerne i skogen hvor beitet grodde frem tidlig. Fjellseter/langseter ble brukt midtsommers, denne lå gjerne høyere over havet og lengre unna gården. Heimseter/høstseter kunne være samme setra som vårsetra, eller en annen lokalitet. Denne lå lavere i høyde, og her holdt grasvokst seg lengre utover høsten. Dette var siste stasjon før gården. Det finnes eksempler på gardar som hadde svært mange setre. I Nord-Østerdalen kunne hver gard ha 6 setre. I dette området ble det i ett bygdelag praktisert en vekselbruk mellom to seterdaler. Setrene til gardene var fordelt i to nærliggende daler opp mot fjellet. I hver dal hadde en gard vår--sommer--høstseter. Felles regler for alle i bygda muliggjorde et vekselbrukssystem hvor det ett år var slått i én dal mens krøttera og seterdrifta var plassert i den andre dalen. Året etter var ressursbruken omvendt. Når seterbruket etterhvert ble rasjonalisert og effektivisert gikk en over til å bruke færre setre, ofte bare fjellsetrene/langsetrene. Dette fikk konsekvenser både for bygningssmassen og arealbruken på heimsetrene i skogen, bygninger forfalt og landskapet grodde til med skog (Daugstad 1990). Sverige hadde samme flersetersystem, men her var det ikke særlige høydeforskjeller mellom setrene (jfr. de edafiske vs. de klimatiske forhold).

Øyseterbruk: i kyststrøk ble øyer sett på som viktig setermark, her fantes beite og fôrressurser. Det fantes både fullsetre og melkesetre på øyene, men sentralt for slike lokaliteter var at all transport skjedde med båt. På øysetrene kunne en i tillegg høste ressurser fra havet. Et eksempel på øyseterbruk var på Sandøy i Romsdal. I 1864 var det her 17 bruk hvorav 9 hadde seter på Sæterøya, og de andre 8 på naboøya Finnøy. Dette var setre med åpent hav utenfor, og det går historier på folkemunne om en gang setergjentene skulle ro til setra i havgapet og ble overrasket av tykk tåke. De drev etterhvert i land i England! (Reinton 1969).

Slåtteseter: her var hovedformålet slått for å samle vinterfôr. Denne seterbruksformen ble drevet på sørvestlandet (Agder, Ryfylke) og i Vest-Telemark. Dette var områder med lite slåtteearealer på gården, men heier i høyere strøk godt egnet for slått. Setrer vokste fram ved gode utslåtter. Slåtteseterbruket var en ekstensiv bruksform med lange flyttinger fra seter til gard og mellom de enkelte setrene. Denne typen setring er kjent fra Østerbotten i Finland, såvel som i Sverige.

Vintersetring: denne seterbruksformen fantes i Valdres, Telemark, Røldal, Nord-Gudbrandsdalen, Hallingdal, Setesdal og i Rørosfjella. Her brukte en setrene på vanlig vis om sommeren, men hadde et tilleggsopphold om vinteren for å bruke opp fôret som var samlet i seterområdet om sommeren. En fant altså dette mer hensiktsmessig enn å frakte alt fôret til garden. Et viktig fôr var reinlav, denne var lav i næringsverdi i forhold til vekten og det ble regnet som mer hensiktsmessig å ha dyra ved fôret enn å frakte fôret til dyra. Noen steder fortsatte de setersesongen utover høsten og til jul, andre steder flyttet de til vinteroppholdet på setra i mars og ble der til sommeren, dette skjedde for eksempel i grenda Dovre i Nord-Gudbrandsdalen hvor det drevet vintersetring i Folldals- og Grimsdalstraktene med 3–4 mil setervei. I Rørosområdet kan vintersetringen forklares gjennom eiendomsforholdene. I dette området var det Røros kobberverk som disponerte arealressursene etter verkets etablering i 1644, og en betingelse for de som bygslet seter på verkets grunn var at fôret skulle brukes opp på setra. På denne måten ble gjødsla værende på setra og slik ble jorda forbedret. Seterfolket var hjemme på garden i september/oktober mens dyra beitet etterveksten etter slått på jordene, deretter lå et nytt seteropphold foran dem – noen ganger varte vintersesongen til over jul. Denne praksisen holdt seg her til 1949 for den siste setra (Daugstad og Grytli 1998).

Det har vært drevet seterbruk hvor en har spesialisert seg på visse husdyr, eksempelvis rene *geitsetre* og *sauesetre*. Geitsetre finnes det flere av idag, men saueseterbruk ble praktisert for lang tid tilbake. Noe usikre kilder kan fortelle om en slik bruk i Hardanger, Ryfylke og Stor-Elvdal.

Som vi ser av gjennomgangen har ikke seterlokalisiteten vært åsted for åkerbruk i Norge. Situasjonen er imidlertid annerledes i Sverige, hvis vi betrakter de såkalte «*bodland*» som en seterbruksform. Gunnar Bodvall utga i 1959 en historisk-geografisk avhandling om bodland i norde Hälsingland (spesielt i Järvsö, Färila, Ljusdal, Bjuråker, Norrbo og Delsbo). Han la vekt på å studere utbredelse, betydning og utvikling av en bestemt form for utmarksutnyttning – bodlandet. Det ble sagt at en bonde hadde båsrom til dyra 3 steder: på gar-bodlandet, på fäboden og i fäboden. På bodlandet ble det drevet åkerbruk, ofte i den, på bodlandet og i fäboden. På bodlandet ble det drevet åkerbruk, ofte i den, på bodlandet og i fäboden. På bodlandet ble det drevet åkerbruk, ofte i den, på bodlandet og i fäboden. En flyttet til bodlandet på våren, var like stor utstrekning som på hjemgarden. En flyttet til bodlandet på våren, var like stor utstrekning som på hjemgarden. En flyttet til bodlandet på våren, var like stor utstrekning som på hjemgarden. Så på fäboden midt på sommeren bare med det høyst nødvendige personal. Så fulgte en ny periode på bodlandet til høyet var brukt opp. Bodlandet kunne ofte være familiens bolig til rundt juletider. Det antas at systemet med bodland fantes i middelalderen. Mange bodland gikk etterhvert over til å bli fast-bodde gårder.

Seterlandskapet – mer enn jordbruksproduksjonslandskap

Seterbruket har lenge vært en nødvendig del av jordbruket, og har klart blitt preget av hva som har vært hensiktsmessig og nødvendig produksjon til enhver tid. Seterlandskapet har også vært viktig for annen «produksjon», Seterlandskapet har vært et rekreasjonslandskap for turister og andre, og ikke minst har setra og seterkulturen hatt en viktig plass i norsk kunstliv, både i tekst, bilder og toner.

Turister i fjellet og turister på setrene er en lang tradisjon. For de reisende var setrene en naturlig del av turlandskapet samtidig som setrene var viktige overnattingssteder. Noen av de reisende både tegnet, malte og diktet – eksempelvis dikteren Aasmund Olavsson Vinje, kjent språkmann opptatt av norsk kultur og egenart. Han skrev i sine «Ferdaminne frå sumaren 1860» svært mye om setrene (Djupe dal 1993).

Setrene var viktige inspirasjonskilder og motiver for kunstnerne. Særlig på 1800-tallet, med løsriving fra Danmark og fokus på norsk selvstendighet og egenart, på skapingen av norsk identitet og i lyset fra nasjonalromantikken, søkte man den norske identiteten i stor grad i fjellet, i innlandsbygdene og på setrene hvor det enkle bondelivet fantes – upåvirket av dansk embetsmannskultur. Scener fra setermiljø var del av kjente billedkunstners produksjon, eksempelvis J. C. Dahl, Hans Gude, Christian Skredsvig og Anders Askevold.

Også i skrevne kunstuttrykk, i dikt og skjønnlitteratur, har setra vært viktig. Norske eventyr er for de fleste i stor grad ensbetydende med Peter Christen Asbjørnsen og Jørgen Moes eventyrsamlinger som kom i flere utgaver i 1840- og 1850-årene. Asbjørnsen verdisatte norske fjell og setre høyt, noe som fremgår av følgende sitat: «Har du stået på volden ved den enlige sæter og hørt luren klinge i aftenens stillhed, hørt sæterjentens klokkeklare lokketoner ... seet solen gå ned bag fjeldenes vilde konturer og kaste sin glans over bræernes pragt: da fatter du denne dybe uimodståelige længsel efter det kvegende fjeldliv» (Asbjørnsen gjengitt i Helberg 1994).

I «Høyfjellsbilleder» hentet Asbjørnsen inspirasjon fra sin første tur i Rondaneområdet i 1842. I det første av høyfjellsbildene, «En søndagskveld til seters», skildret forfatteren setergrenda Høvringen slik: «Høvringens tredve setrer lå snart fremfor oss, vang ved vang, mellom kratt og sten og lyng og grønne bakker, og bak dem tegnet Rondekampenes høye topper seg mot østhimmelen. Jentene kauet, luren låt og lokket i kveldsstillheten, og kuene stimet sammen med rauting og bjelleklang» (Norske folkeeventyr, Bind I 1982 s. 296).

Videre var det tydelig at setrene i Nord-Gudbrandsdalen var vel ansett, noe

følgende interiørbeskrivelse viser: «Som det pleier på Gudbrandsdals setrene, var det makeløst rent og ordentlig der inne. På hyller oppunder taket stod oster i rad og rekke, nedenunder var ringer og bukjørel oppstilt, og alt var renskurt og skinnende hvitt, like til bord og benker. Det store peisbålet under ystekjelen skaffet luftveksling; her var ingen innestengt stuelukt, men en frisk duft av briskestrøe på gulvet» (ibid. s. 297).

Asbjørnsen og Moes eventyr skildret både skogsetra og setra ved fjellet, men ikke overraskende var de fleste seterskildringer av fjellsetrene. Her fantes de mest «maleriske tablåer» med setre som grønne kulturflekker innrammet av fjell med hvitklede topper. De underjordiske, huldra, troll og riser var et gjennomgangstema i svært mange av eventyrene. Dette var også krefter en måtte verge seg mot ved offer og andre rituelle handlinger. Asbjørnsen og Moe beskrev i hovedsak et idyllisk seterlandskap med et aktivt seterbruk, men tok også med høyst realistiske elementer som sulteføring og rovdryfare. Budeia ble beskrevet i mange av eventyrene som kanskje den mest sentrale skikkelsen i seterkulturen.

Oppmerksomhet rettet mot seterlandskapet i dag

Norsk seterbruk er en driftsform og en del av kulturen som det fra flere instanser er et mål å opprettholde, men det er likefullt en driftsform som er tilknyttet stor usikkerhet.

De norske landbruksmyndighetene deler ut et årlig tilskudd til setre som drives med melkeproduksjon, dette er på rundt 10 000 kroner i året. Driver en felles seter, fordeles samme sum på brukerne. Tilskuddet er ment å være en oppmuntring for å holde i hevd tradisjonelle driftsformer og vedlikeholde kulturlandskapet. En annen ordning landbruksmyndighetene innførte i 1997, og som kan virke positivt for seterlandskapet, er et krav til alle bønder om å la kyrne beite ute 2 måneder i året ut fra helsemessige og etiske årsaker. For mange blir dette vanskelig fordi det ikke finnes nok beiteareal på garden. Dette kan medvirke til at setra kan bli et aktuelt bruksområde, enten for melkeproduksjon eller at seterlandskapet brukes som beiteområde, enten inngjerdet eller som fritt utmarksbeite.

Seterbrukere gir på den andre siden uttrykk for at myndighetene vanskelig gjør seterdrift, blant annet gjennom svært strenge regelverk for de hygiene-messige forhold på setra. Det kreves innlagt vann, rengjøring som steriliserer kar og utstyr etc. For mange setre er dette vanskelige krav å imøtekomme uten store investeringer eller omlegginger i drifta. Et ferskt eksempel finner vi i fjellområdet Trollheimen i Sør-Norge hvor turisthytta Joldalshytta i 50 år har drevet et gjensidig handelsforhold med Jølsetra som ligger like ved.

Turisthytta har kjøpt 15 000 liter melk fra Jæsetra pr. sesong. Turisthytta har slik støttet setringa og samtidig fått gode råvarer på en enkel måte. Melka er naturligvis ikke pasteurisert, men vertsskapet på Jøldalshytta informerer gjestene om at de drikker på eget ansvar! Nå har det regionale næringsmiddeltilsynet grepet inn og vil stoppe denne bytteforbindelsen. Det er ikke lov å selge upasteurisert melk gjennom mellomledd, i denne sammenheng turisthytta. Næringsmiddeltilsynet mener de vanskelig kan stole på at turisthytta informerer sine gjester om risikoen ved melka, og viser til sykdomsutbrudd i Norge som skyldes bakterier i upasteurisert melk (Adresseavisa, 8. August 1998).

Kulturminnevernet i Norge har uttalt at setrene og seterbebyggelsen er deres dårlige samvittighet. Oppmerksomheten har ikke blitt rettet mot denne delen av den hverdagslige bebyggelsen som verken har vært monumental eller godt utstyrt. Men det er et ønske om å sette denne delen av kulturhistorien i fokus, mens den ennå har sine fysiske uttrykk. Kulturminneforvaltningen, naturforvaltningen og landbruket i samarbeid har i prosjektet «Nasjonal registrering av verdifulle kulturlandskap», kommet frem til at seterlandskapet representerer verdier både gjennom bygninger, vegetasjon og arealbruk, og bruks-historie samlet sett. Her ønsker man at tradisjonell drift opprettholdes, og at det utarbeides skjøtselsplaner kanskje for noen av setrene.

Både fra kulturminne- og naturvernhold blir det understreket at Norge har et internasjonalt ansvar for å ta vare på seterlandskapet fordi her finnes det fremdeles som levende tradisjon.

Også Norge har sine turistsetre. Rekreasjonsinteressen i seterlandskapet blir stadig tydeligere samtidig som det er et marked for «etnisk mat», tradisjonsbevertning for fotturister samtidig som de driver melkeproduksjon. Ofte er dyr og seterbruk del av aktivitetstilbudet på stedet, særlig for barna. Noen setre har gått helt over til å bli turisthytter. Et diskusjonspunkt i denne sammenheng er hva som er ei ekte seter. Blir det kulturhistoriske og autentiske ødelagt når setra holdes i live i stor grad fordi natur- og kultursultne byboere legger igjen pengene sine der? Er en gammel seterbygning som ser «riktig» ut utenfra egentlig riktig og ekte når den innvendig er omgjort til overnattingshus med sanitæranlegg? Turismen har lenge vært en naturlig del av seterlandskapet, er den det ennå? (Daugstad og Grytli 1998). Slike spørsmål tas også opp i den svenske utgivelsen «Fäbodskog och fäbodbruk»: «Förlorar en fäbod värdet då den tas ur jordbruksdriften och blir turistinriktad? Saknar ett fäbodkafé betydelse för tolkning av fäbodnäringen?» (Jordbruksverket m.fl. 1997, s. 23).

I de siste årene har det blitt startet opp flere «seterprosjekter» i regi av ulike organisasjoner og institusjoner. «Norsk senter for seterkultur» er et toårig prosjekt, fra 1997 til 1999, som arbeider ut fra to hovedmål: 1) å legge grunnlaget for et informasjons- og kompetansesenter tilknyttet seterbruket, og 2) å legge tilrette for en interesseorganisasjon for aktive seterbrukere. Prosjektet finansieres i hovedsak av Statens landbruksbank og Norsk kulturråd. Prosjektet «Levende stølar» («støl» er en benevnelse for seter) ble startet opp i 1997 med hovedmålsetting å styrke fremtidsmulighetene for melkeproduksjon i distriktene gjennom å forbedre og legge forholdene tilrette for bruk av utmarksressurser. Prosjektet drives i regi av Det Kongelige Selskap for Norges Vel, og støttes økonomisk av flere organisasjoner innen landbruket. Et eksempel på et kommunalt initiativ er Gløppen kommune på Vestlandet som i prosjektet «Forvaltning og skjøtsel av stølar» har utformet ei støls-håndbok. Håndboka skal gi råd og veiledning til seterbrukere om hvordan setra kan brukes og drives ut fra hensyn til næring, setermiljø og byggeskikk.

I sum kan det se ut som at mange har fått øynene opp for den norske setra, og seterlandskapet har en plass både i naturvernet (i nasjonalparker og landskapsvernområder), i kulturminnevernet (et fåtall seterbygninger er fredet men Riksantikvaren har et ønske om å fokusere mer på setermiljø) og i den kommunale planlegging (flere kommuner har egne retningslinjer for seter-

landskapet i kommuneplanen). For framtida er aktivitet et sentralt moment. Seterlandskapet må ha en plass i jordbruket, det må brukes, det må fylles med drift og virksomhet for at det fortsatt skal kunne være en levende del av norsk kultur. Aktivitetsspekteret må imidlertid kunne være bredt, hvor det «gamlemeldage» og moderne, rekreasjon, turisme og jordbruksproduksjon får plass. Seterbruket som kulturform og driftsform kan vanskelig overleve på museum, det må praktiseres.

Kilder

- Adresseavisen 8. august 1998: Artikkel av Helga Sønstebo.
 Bodvall, Gunnar 1959: **Bodland i Norra Hälsingland**. Geographica. Skrifter från Uppsala universitets geografiska institution. Nr. 36.
 Bergils, Ekeland och Prytz 1998: **Fäbodar i Södermanland**. Södermanlands hembygdsförbunds årsbok.
 Daugstad, Karoline 1990: **Seterlandskapet – et kulturlandskap i endring**. En studie av seterlandskapet i Os i Nord-Østerdalen. Hovedfagsoppgave ved Geografisk institutt, Universitetet i Trondheim.
 Daugstad og Grytli 1998: **Kombinasjon som tradisjon**. Om seterbruk og turisme i Rørosområdet. Heimen – Organ for Landslaget for lokalhistorie, vitenskapelig tidsskrift for lokal og regional historie. Nr. 3/98.
 Djupedal, Reidar 1993: **A. O. Vinje – Ferdaminni fraa Sumaren 1860**. Eide forlag.
 Ekeland och Gustafson 1997: **Fäbodskog och fäbodbruk**. Jordbruksverket m.fl.
 Frödin, John 1929: **Om fäbodbebyggelsens utbredning och olika typer i Europa**. Svensk geografisk årsbok, Sydsvenska geografiska sällskapet, Lund.
 Hagen, Anders 1970: **Refleksjoner over noen arkeologiske problemstillinger og tolkningsmuligheter**. Viking. Bind xxxiv, Oslo.

Skogsfinnsk invandring till Los-området

Historik

För snart 400 år sedan invandrade svedjebrukande finnar från Savolax till de mellanskandinaviska granskogsområdena. De första finnarna som kom till västra Hälsingland invandrade i början av 1600-talet. Många av dem hamnade i trakterna kring Los. Fler följde efter och under resten av 1600-talet uppstod ett sammanhängande finnbygdsområde över skogsbygden in i Dalarna. Detta område kallas än idag Orsa Finnmark.

De svenska bönderna bodde sedan lång tid tillbaka i de lättodlade jordbruksområdena längs älvarnas dalgångar och nere vid Siljan. I skogsområdena hade man sina fåbodar och där jagade man och fiskade, men det ansågs omöjligt att bo där. Savolaxfinnarna däremot sökte sig till skogsområden där det fanns gott om gran.

Orsaker till invandringen

Dessa finnar odlade råg på svedjor och brände så mycket granskog att det hade blivit brist på svedjemark hemma i Savolax. Man blev tvungna att leta nya orörda granskogsområden. Savolaxarna var vana att flytta på sig. När granskogen tog slut på ett ställe skickade man ut några män för att leta nya områden att bosätta sig på. Flytten till Sverige var därför inte någon särskilt märkvärdig händelse, i synnerhet som Finland tillhörde Sverige på den tiden. Savolaxarna åkte båt över Bottenhavet och många gick iland i Gävle. Sedan vandrade man västerut. På den tiden var det lättare att resa med båt, eftersom de vägar som fanns var mycket dåliga.

De svenska myndigheterna ville gärna att de öde skogarna skulle befolkades och välkomnade därför dessa nybyggare. Det skulle ge staten nya skatteinkomster. Man hade hört om de märkliga savolaxarna som kunde göra åker av granskog, men man visste inte att finnarna svedjade nya marker varje år i stället för att göra åkrar. Detta ledde förstas till konflikter.

Under slutet av 1500-talet pågick även "klubbekriget" ett inbördeskrig där de finska bönderna bara hade klubbor att förvara sig med. Bönderna protesterade mot att den svenske ståthållaren Fleming lät sina knektar plundra deras

matförråd och invadera deras gårdar. Detta var säkert en bidragande orsak till flyttningen.

Under tidigt 1600-tal levde finnarna ganska gott på sitt svedjebruk. Under 1700- och 1800-talen ökade folkmängden i finnbygderna samtidigt som svedjebruket förbjöds. Utan svedjebruk blev det svårt att odla mat så att det räckte till alla. Under slutet av 1800-talet kom flera missväxtår och många svalt. Många finnbygdsbor valde då att utvandera till Amerika.

Under andra halvan av 1800-talet köpte skogsholagen upp en stor del av skogarna och många finnbygdsbor blev arrendatorer och skogsarbetare åt bolagen. När industrierna i tätorterna växte upp och sökte arbetskraft, lockades främst ungdomen och under hela 1900-talet flyttade en stor del av finnbygdsbefolkningen dit.

Svedjebruk och övriga näringar

De savolaxiska nybyggarna var duktiga på svedjebruk och särskilt skickliga var man på att använda de bördiga granskogarna. Troligen har svedjandet varit vanligt även bland andra folkgrupper under äldre tider och dessa savolaxfinnar var bland de sista som hade storsvedjebruk.

När man valt ut ett område som var lämpligt att svedja, högs grannarna ner eller barkades på rot. Träden fick sedan torka i ett eller två år och så brändes svedjan vid midsommartid. Man sådde svedjerågen gles i den ljumma askan och redan samma sommar spirade små tuvor upp. Rågen övervintrade och på sensommaren året därpå var det dags för skörd. Den brända granskogen innehöll mycket växtnäring och gav därför stora skördar. 100 gånger igen på utsädet var inte ovanligt. Det var ca 25 gånger mer än de vanliga åkrarna gav. När man brände så många svedjor blev förstas stora mängder granskogar kalhyggen. Visserligen växte svedjorna igen efter några år och blev betesmarker och slätterängar, men övriga befolkningen såg ändå med oro på hur svedjeelden lade beslag på allt större skogsområden. Myndigheterna ingrep och finnarna blev tvungna att övergå till vanligt jordbruk.

Svedjefinnarna hade gott om boskap. De gamla igenvuxna svedjemarkerna gav fint bete och mycket hö. Slättermyrar och ången gav också ett bra tillskott av starrhö och annat vinterfoder. Jakt och fiske var förstas viktiga för basfödan i hushållet. Markerna uppe i skogsområdena var i regel inte särskilt bördiga och man fick slita ont för att bryta upp den ofta steniga marken till åker och dessa åkrar gav dessutom mager skörd.

Kulturen

Savolaxfinnarnas egen kultur kan vi finna spår efter än i dag. Det finska språket med ortnamnen, rökstuge- och bastutraditionen, finska maträtter, m m var gemensamma för alla finnbygder i Skandinavien. I våra mellannorrländska finnbyar kokar man fortfarande motti som är en torr, grynig kornmjölsgröt.

Det finska språket var förstas svårt att behålla i ett samhälle som var svenskspråkigt. Finskan levde ändå kvar en bra bit in på 1800-talet. Det som lev kvar längst av språket är de finska ortnamnen. Enbart inom Los och Hamra finns det över 700 skogsfinska ortnamn. Som exempel kan nämnas Hargaså, Kyläntie-vägen, Kättlamm, Porraså, Rackaså och Rajs-kmyren.

När finnarna kom försvenskades deras namn av myndigheterna, så vi har tyvärr inte så många finska släktnamn bevarade i våra mellannorrländska finnbyar. Troligen behöll skogsfinnarna dock sina finska namn inom gruppen och använde de nya svenska namnen i samröre med svenskarna. Det ser vi bland annat i det skogsfinska ortnamnet Mollika i Fågelsjö.

Tyvärr finns det inga finnmarksbyggnader bevarade i Los-området. Två rior i Bingsjö, Rättvik samt en ombyggd bastu i Näckådalén, Orsa är de närmaste. För att finna en bevarad rökstuga, måste man ända ner till Oxfallét i Vansbro.

Rökstugor – bränslesnåla och varma

Svedjefinnarna bostäder kallades rökstugor eller pörten. Ett pörte hade en stor lermurad stenu gn i ena hörnet och saknade skorsten. Röken drog ut genom en rök lucka i innertaket till en rök gång upp genom yttertaket. Pörtets ugn är både effektiv och bränslesnål. Vanliga öppna spisar är tämligen ineffektiva, eftersom de bara håller värmen så länge elden brinner. I rökstugan räckte det att man eldade en eller två gånger per dag för att hålla värmen resten av dygnet, även under kallaste vintern. Den stora ugnen fungerade som ett värmemagasin. Röken lade sig först som ett täcke strax under taket och med hjälp av fönsterluckor och dörr reglerade man draget så att röken for ut genom rök gången. Det sägs att röken renade luften, vilket innebar att lungdot var ett okänt begrepp i finnbygderna så länge man bodde i rökstugor.

Bastun – badstugan

En annan byggnad som man förknippar med finnbygden är förstas bastun. Bastun hade också en stenrösugn, men den var inte murad. Likaså saknade den skorsten och det fanns heller inte någon rök gång utan röken sipprade ut genom gluggar. Inför bastubadet eldades det ordentligt i ugnen. När elden sedan falnat var det dags för badet. Man hällde vatten över de varma stenarna så att det bildades ånga och resultatet blev en härlig badtemperatur. Röken hade vid det här laget försvunnit och luften därinne kändes bara behaglig. Det finns tyvärr ingen badbastu bevarad på våra finnbyar.

Rian – rågtorken

Ytterligare en byggnad med stenrösugn var rian och i den torkades säden. Den påminner till utseendet om bastun men var högre och inuti hängde tvärgående slänor som användes till torkhängare.

Mil efter mil mellan lador och hus

De första finntorpen låg långt ifrån varandra. Svenskarna trodde därför att finnarna var osams med varandra. Orsaken var emellertid att svedjebruket behövde så stora markområden åt varje finntorp. Många finnfamiljer var dessutom specialiserade på en särskild typ av granskog eller speciell sorts terräng och letade därför upp lämpliga marker åt sig.

Gemensam historia, släktförbindelser och fördelning av tillfällig arbetskraft ledde till starka sociala band mellan finnarna. Svedjorna gav i allmänhet gott om mat och även om rågen frös vissa år så hade man oftast förråd att ta av. När man sedan tvingades sluta med svedjebruket kom fattigdomen till finnbyarna.

Finnarna bosatte sig helst vid en sjö eller annat vattendrag. I början bodde varje "stamgrupp" på en gård, men i takt med att folkmängden ökade blev det så småningom hela byar. Enligt överenskommelse med myndigheterna fick finnarna ett visst antal år av skattefrihet, sedan skattlades torpet. Förutom den officiella ägarfamiljen bodde på gården även inhyssesfamiljer. Då svedjebruket vissa tider på året var mycket arbetskraftkrävande fanns det många s k lösfinnar som arbetade och bodde än här och än där. Enligt svensk lag var den som inte ägde egendom skyldig att vara i tjänst hos någon och torpägarna fick ibland böta för att de hyste lösfolk.

Socialt och religiöst

Det har under seklernas lopp alltid funnits starka sociala band mellan finnfa-
miljerna. Gifterna skedde nästan alltid mellan finnbygdsbor och ofta förde-
lade man arbetskraften mellan finntorpen.

Finnarna var naturligtvis kristna, men man hade också behållit förfädernas
tro på naturkrafter. Många exempel finns på att man litade till makter som
både kunde bota sjukdomar och "sätta ont" på såväl människor som djur.

Stä' björn – stä' blod

Det finns en vandringsägen i de flesta finnbygder om hur två s k visfinnar
blir osams med varandra. Den ene "stä'r björn" på den andre, han skickar
med trollkrafter björnen till den andres gård för att rovdjuret ska riva ihjäl
kreaturen. Den andre visfinnen är emellertid lika duktig trollkarl så han
skickar tillbaka björnen. Så sänder de björnen fram och tillbaka mellan sig till
dess att det stackars djuret slitit ut tassarna eller tills en av hustrurna plante-
rar en rönn på sin gårdsplan. Björnen kunde nämligen, enligt sägnen, inte
göra någon skada på den gård som hade rönnen till vårdträd.

Finnbyborna har också varit kända för att kunna bota allehanda
krämpor och stä' (stämma) blod med ramsor. Det var viktigt för ett folk som
dagligen använde yxa och kniv, då ett hugg i en blodåder måste stoppas om
livet skulle kunna räddas. Än idag ser många finnbygdsbor detta att stä' blod
som något helt naturligt och fortfarande finns det gamla kvar som sägs kunna
konsten.

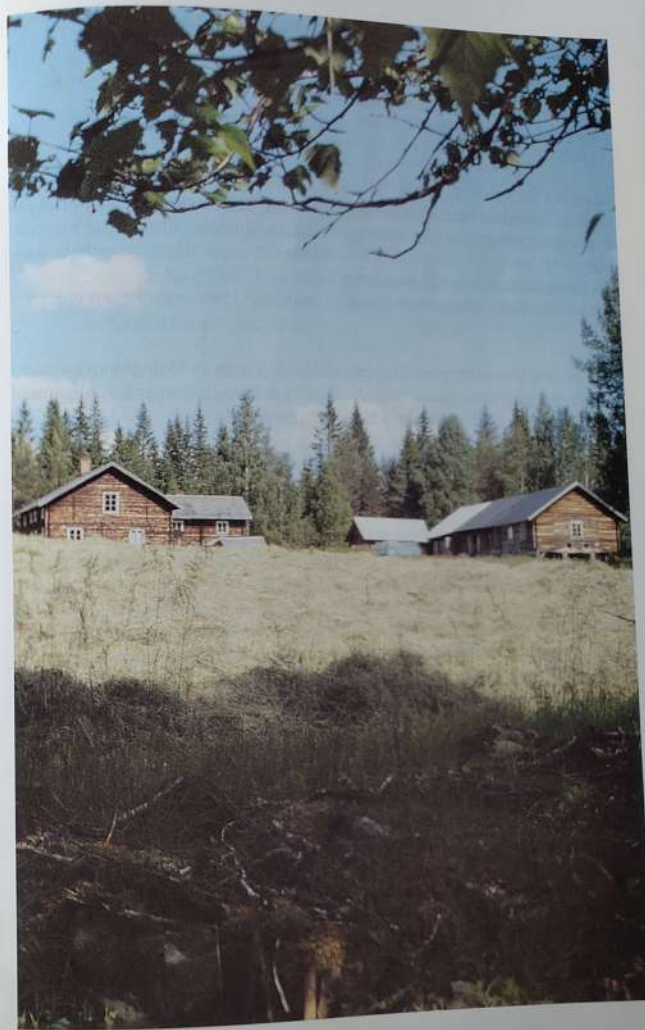
Ramsor för att stä' blod

Jesus sade till Jordans flod: Stå stilla!

Så säger jag ock till (personens namn): Stå stilla!

I faderns, sonens och den helige andens namn.

*Du blod, du blod, du blod
som är så led att rinna
som Jesus var led en kvinna
som på vårfrudagen spinna
som en man som går till tings
som vet samt, men vittnat osant
och som en man som bereder lä'r på sabatten*

Konventionen om biologisk mångfald

Miljödepartementet, Enheten för naturresurser.
2001-07-17 M1998/3230/Na

Nordiska förbundet för kulturlandskap skickade en skrivelse till Regeringskansliet i samband med sitt årsmöte i Hälsingland. I skrivelsen efterfrågas bl.a. vilka insatser som görs nationellt för att genomföra artikel 10 i konventionen om biologisk mångfald och huruvida det pågår något samarbete mellan de nordiska länderna kring dessa frågor.

Artikel 10 i Konventionen om biologisk mångfald stipulerar bl.a. att parterna skall:

- Skydda och uppmuntra sedvanligt nyttjande av biologiska resurser i enlighet med traditionella kulturella sedvänjor som är förenliga med kraven för bevarande och hållbart nyttjande.
- Stödja lokalbefolkningar i att utveckla och genomföra gottgörande åtgärder i skadade områden där biologisk mångfald har minskat.
- Uppmuntra samarbete mellan egna statliga myndigheter och den privata sektorn om att utveckla metoder för hållbart nyttjande av biologisk mångfald.

Artikel 10 i konventionen liksom artikel 8j som behandlar bevarande och skydd av traditionell kunskap är två viktiga artiklar för att stärka bevarandet av biologisk mångfald som är ett resultat av traditionella brukningsmetoder. Sedan Sverige ratificerade konventionen har ett flertal initiativ tagits som bidragit, och kommer att bidra, till det nationella genomförandet av konventionens artikel 10.

I regeringens proposition Svenska miljömål – delmål och åtgärdsstrategier (2000/01:130) föreslås konkreta uppföljningsbara delmål i artikel 10:s anda. Det gäller t.ex. delmålen som fastslår att:

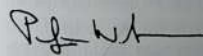
- Senast år 2010 skall samtliga ängs- och betesmarker bevaras och skötas på ett sätt som bevarar deras värden. Arealen hävdad ängsmark skall utökas med minst 5 000 ha och arealen hävdad betesmark av de mest hotade typerna skall utökas med minst 13 000 ha.

- Mängden kulturbärande landskapselement som vårdas skall ökas till år 2010 med 70%.
- Senast år 2010 skall det nationella programmet för växtgenetiska resurser vara utbyggt och det skall finnas ett tillräckligt antal individer för att långsiktigt säkerställa bevarandet av inhemska husdjursarter i Sverige.
- Senast år 2005 skall ett program finnas för hur lantbrukets kulturhistoriskt värdefulla ekonomibyggnader kan tas tillvara.
- Skogsmarken skall brukas på ett sådant sätt att fornlämningar inte skadas och så att skador på övriga kända värdefulla kulturlämningar är försumbara senast år 2010.
- Senast år 2010 skall merparten av områden med representativa höga natur- och kulturvärden i fjällområdet ha ett långsiktigt skydd som vid behov omfattar skötsel och restaurering.
- I odlingslandskapet skall senast till år 2005 minst 12 000 ha våtmarker och småvatten anläggas eller återställas.

Som framgår av ovanstående har Regeringen föreslagit högt ställda mål som kommer att främja det nationella genomförandet av artikel 10 under de närmaste åren. Under senare tid har också betydande konkreta insatser gjorts från statens sida. Framförallt inom ramen för miljöersättnings- och landsbygdsutvecklingsprogrammet och det Lokala investeringsprogrammet för att stimulera traditionellt nyttjande av odlingslandskapet och restaurering av förstörda biotoper.

Inom konventionen om biologisk mångfald har tyvärr artikel 10 ännu inte substansbehandlats i den omfattning som vore önskvärt. Från svensk sida är vi redo att verka för en fördjupad diskussion kring dessa viktiga frågor på partsmötena framöver.

Med vänlig hälsning

Peter Westman
departementsråd

Bondeslott och bostadshus

Källa: Jan Lundell, Hälsinglands museum

Många gårdar i Hälsingland har storslagna bostadshus med påkostade snick-
erier, rikt inredningsmåleri och dubbla rader av fönster. De vittnar om ett väl-
stånd hos en självägande bodeklass som handlade med ett överskott från
skog, äng och åker, men också från älvar och hav. Förutsättningen för de
praktiska byggnadsverken var goda hantverkare och hälsingjordbrukens
människor, marker och djur.

Att så många byggnader och folkkonst i form av dekorerade möbler,
textilier, målade bonader, friargåvor och annan grannlåt bevarats i
Hälsingland är ingen slump. Här finns Nordens bäst bevarade 1500-talsmål-
ningar och här finns exempel på målade bordsskivor, målade fönster och
målade lerkärl från samma tid.

Vid flera tillfällen anlätade vasakungarna yrkesmän från Hälsingland
för sina byggen. De var bönder och så uppskattade att de fick skattefrihet
eller förlänades kronoegendomar. En bondeadel som fick förmånerna för att
de ständigt skulle stå till kungens eller kronans tjänst.

Välståndet som gav förutsättning för bisysslor som målare, bygg-
mästare, kopparslagare och liknande kom från omsorgsfullt skötta jordbruk
med korntal som väl konkurrerade med alla områden i södra Sverige. Ändå
var boskapsskötseln basen i jordbruket.

Under senare hälften av 1500-talet köpte kronan mängder av hälsingvaror.
Det var hudar och skinn, järn och koppar, hemvävda och importerade textilier,
snidade och målade – även förgyllda – träsefär, vapen, smör, fisk och mycket
annat. En förklaring till Hälsinglands särställning kan vara att digerdöden
inte drabbade landskapet och att det också klarade sig undan den senmedel-
tida agrarkrisens verkningar.

Befolkningen ökade och krävde bisysslor. Hantverk och handel gav
vinster och överskottet gav förutsättningar att investera i vackert byggda och
konstnärligt smyckade gårdar. De är uttryck för ett välstånd skapat och för-
valtat genom målmedvetet arbete; det har inget med feodalism att göra. "De
lefde fordom som Adelsmän, och woro doch Åkermän", lyder ett omdöme
från 1600-talet.

Därför krävs mer än studier av de enskilda träslotten för att förstå
deras tillkomst. Hälsingegårdarna har i alla tider varit ekonomiska enheter
där bruket av naturresurserna handlat om ett samspel mellan människa,
mark, djur och hus. Höladan och ängen, logen och åkern, sjöboden och havet,
soldattorpet och utanvidsbacken är lika viktiga studieobjekt som herrstugor
och målerier för att förstå hälsingegårdarnas storslagenhet. Det har handlat
om kunskap, om mat och om att leva väl.

NORDISKA KULTURLANDSKAPSFÖRBUNDET

Nordiska kulturlandskapsförbundet vill öka intresset för de nordiska ländernas kulturlandskap, bredda kunskapen om detta och de etnoekologiska sambanden samt värna om värdefulla kulturlandskapsmiljöer i Norden.

Förbundet är ett samlande, förmedlande och påverkande kunskapsforum. Nordiska kulturlandskapsförbundet bildar ett kontaktnät mellan såväl enskilda som organisationer och grupper, vilka verkar för eller har ett intresse av kulturlandskapet och bevarandearbetet. Förbundet arrangerar bl. a. seminarier och exkursioner i samband med årsmötena, samt symposier och kurser.

Nordiska kulturlandskapsförbundet finns bland initiativtagarna till och är representerat i styrgruppen för produktionen av det etnobiologiska bokverket *Etnobiologi i Sverige*, som ges ut av Centrum för biologisk mångfald på Wahlström & Widstrands förlag.

Bli medlem!

Stöd Nordiska kulturlandskapsförbundet genom att bli medlem, värva nya medlemmar och i övrigt informera om förbundet.

I medlemsskapet ingår bl. a. tidningen *Lommen*, som utkommer 3-4 gånger om året, och årsskriften *Nordisk Bygd*.

Adress:

Kansliet c/o Hälsinglands Museum, Storgatan 31, S-820 34 HUDIKSVALL
E-post. halsinglands.museum@hudiksvall.se

Bildförteckning

Främre pärm bild, Dellen från Avholmsberget, Bjuråker
Världens vackraste meteoritnedslag. Sankan med Dellensjöarna bildades redan för 90 miljoner år sedan.

Insida 1, Fäbodvägen, Ljusdal

En av vägarna till Svågagården. Det hör till svensk sedvanerätt att kor får beta fritt på utmark.

Sida 1, Näsavall, Ljusdal.

Stefan med döttrarna Ellen och Karin.

Sida 5, Järvsöklack, Järvsö

Det kända landmärket vid Tidernas väg mellan Uppsala och Änge.

Sida 13, Kullen, Västerstråsjö

Västerstråsjö är en av Svågadalens och Hälsinglands vackraste byar.

Sida 21, Kristofers, Järvsö

Jättebalsaminen pryder sin plats vid bondens palats. Den har haft landskapet som hemort i 150 år och var kanske som vanligast kring 1920.

Sida 26, Renar (Foto RAA Vf)

Sida 31, Hjortstavallen, Hög

Störs över bäck. Fäbodarnas kokplatser, störsen, är ofta utan väggar. Solen desinficerar och vinden för bort insekter och annan orenhet.

Sida 34, Venåsvallen, Ljusdal

Årsmötesexkursionen besöker Ulla och Bernt.

Sida 35, Hjortstavallen, Hög

Getter är omtyckta fäboddjur men mycket intelligenta och självständiga.

Sida 44, Hemsedal, Norge

Stölen til Torgunn og Olav Huso

Sida 45, Geitseter i Norge

Sida 48, Svedbovallen, Järvsö

Störs under tak. Tina och Robert förvarar dock mjölkkärlen i friska luften.

Sida 51, Finnstället Lillmörtsjön. (Teckning Margareta Lindman)

Sida 57, Tenskogs finngård i Los

Bart timmer och fri placering av husen ger finnkarakär.

Sida 60, Kristofers, Järvsö. Interiör.

Sida 61, Kristofers, Järvsö

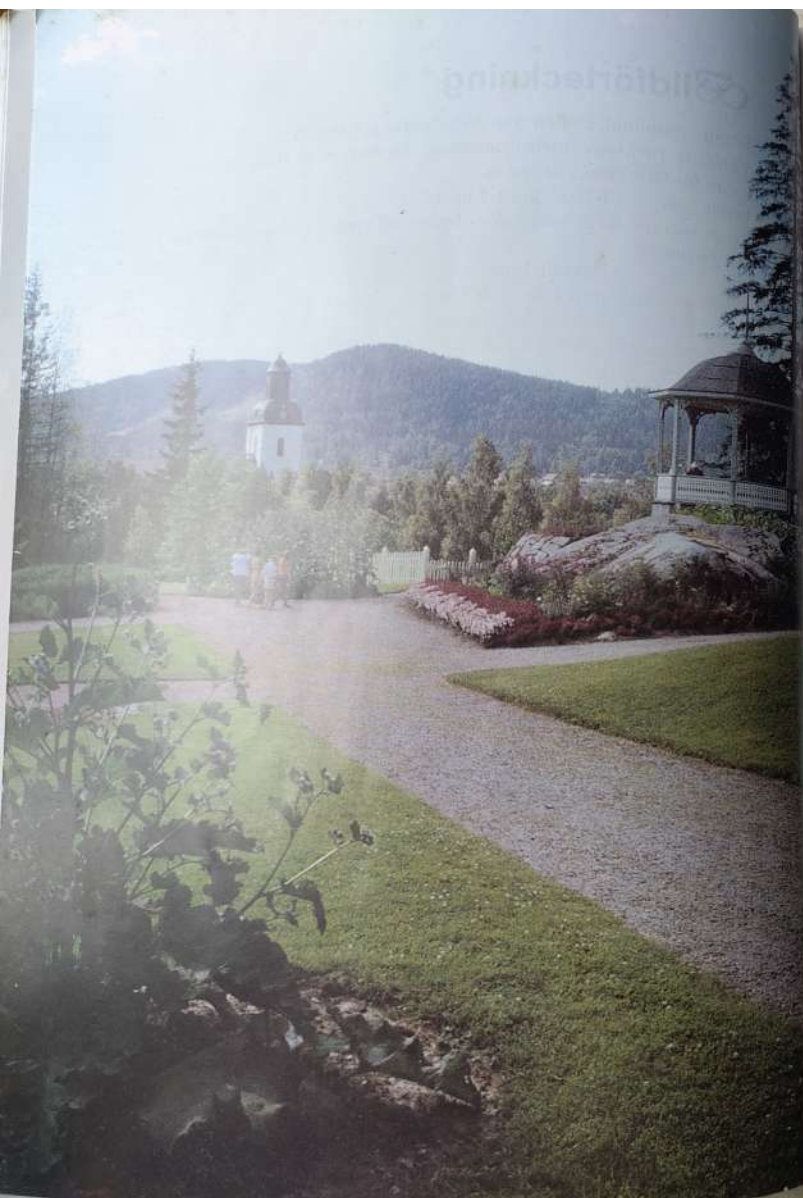
Akse Østebrot och Lisbeth Prøsch-Danielsen förbereder kvällens årsmöte.

Sida 64, Stene gård, Ljusdal.

Hälsinglands första apotek, med örtagård.

Bakre pärm bild, Höga i Ljusdal. Träslott vid Ljusnans östra strand.

Foto: Kelvin Ekeland (ej renar)

Hälsinglands karta

Tack Hälsinge Tur för kartan
och ab romi tryck för trycket

Petersen Bjørn
Låddenhøj 77
DK-4000 ROSKILDE

B

FÄLSINGLANDS MUSEUM

Storgatan 31, 824 30 MÖCKLISVÄLL
0800 20 12 200

**NORDISKA KULTURLANDSKAPSFÖRBUNDET
CENTRUM FÖR BIOLOGISK MÅNGFALD**

ISSN 0908-911X, ISSN 1403-53-59, ISBN 91-89232-13-5